

UDK 314

ISSN 1820 - 4244
eISSN 2560 - 5011

Demografija

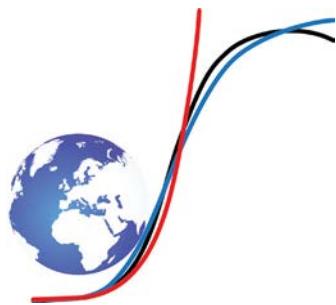
Godina
Volume XVII

Beograd
Belgrade 2020

demografija.gef.bg.ac.rs

UDK 314
ISSN 1820-4244
eISSN 2560-5011

Demografija

17 (2020)

<http://demografija.gef.bg.ac.rs/>

IZDAVAČ

Univerzitet u Beogradu - Geografski fakultet

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Aleksandar KNEŽEVIĆ, Odsek za demografiju, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu

ČLANOVI UREDNIŠTVA

Marija ANTIĆ, Odsek za geografiju, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu; Biljana APOSTOLOVSKA TOŠEVSKA, Institut za geografiju, Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet Sv. Kiril i Metodij, Skopje; Daniela ARSENOVIĆ, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Novom Sadu; Florian BIEBER, Zentrum für Südosteuropastudien, Karl-Franzens Universität, Graz Ivan ČIPIN, Katedra za demografiju, Ekonomski fakultet, Sveučilište u Zagrebu; Dragica GATARIĆ, Odsek za geografiju, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu; Vera GLIGORIJEVIĆ, Odsek za demografiju, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu; Klára HULIKOVA TESARKOVA, Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova, Praha; Damir JOSIPOVIĆ, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana; Sanja KLEMPIĆ BOGADI, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb; Vladimir NIKITOVIĆ, Centar za demografska istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd; Mateja SEDMAK, Inštitut za družboslovne studije, Znanstveno raziskovalno središče Koper; Danica ŠANTIĆ, Odsek za geografiju, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu; Dragan UMEK, Dipartimento di Studi Umanistici, Università degli studi di Trieste

IZDAVAČKI SAVET

Mirjana BOBIĆ, Odeljenje za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu; Mirjana DEVEDŽIĆ, Odsek za demografiju, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu; Mirko GRČIĆ, Odsek za geografiju, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu; Goran PENEV, Centar za demografska istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd; Gordana VOJKOVIĆ, Odsek za demografiju, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu

TEHNIČKI UREDNIK

Branko PROTIĆ, Univerzitet u Beogradu - Geografski fakultet

Štampa:

Grafika Galeb d.o.o., Niš

Adresa:

Demografija
Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet
Studentski trg III/3, 11000 Bograd,
Republika Srbija

Tiraž:

200

Kontakt:

Tel: +381 (0)11 2637421
e-pošta: demography.editor@gef.bg.ac.rs
demography.editor@gmail.com
URL: <http://demografija.gef.bg.ac.rs/>

Demografija izlazi jednom godišnje. Mišljenja autora ne odražavaju nužno gledište uredništva.

Objavljeni prilozi se indeksiraju u sledećim bazama:

- DOAJ (Directory of Open Access Journals, Lund)
- CEEOL (Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main)
- SCIndeks (Srpski citatni indeks, Beograd)

Izdavanje časopisa *Demografija* finansijski je podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Prilozi objavljeni u časopisu mogu se koristiti samo pod uslovima licence Creative Commons Autorstvo – Nekomerčijalno – Bez Prerade 4.0. međunarodna (CC BY-NC-ND 4.0)

PUBLISHER

University of Belgrade - Faculty of Geography

EDITOR-IN-CHIEF

Aleksandar KNEŽEVIĆ, Department of Demography, Faculty of Geography, University of Belgrade

EDITORIAL BOARD

Marija ANTIĆ, Department of Geography, Faculty of Geography, University of Belgrad; Biljana APOSTOLOVSKA TOŠEVSKA, Institute of Geography, Faculty of Science, Ss. Kiril and Metodij University, Skopje; Daniela ARSENOVIĆ, Department of Geography, Tourism and Hotel Management, Faculty of Science, University of Novi Sad; Florian BIEBER, Centre for Southeast European Studies, University of Graz; Ivan ČIPIN, Department of Demography, Faculty of Economics & Business, University of Zagreb; Dragica GATARIC, Department of Geography, Faculty of Geography, University of Belgrade; Vera GLIGORIJEVIĆ, Department of Demography, Faculty of Geography, University of Belgrade; Klára HULIKOVA TESARKOVA, Department of Demography and Geodemography, Faculty of Science, Charles University, Prague; Damir JOSIPOVIĆ, The Institute for Ethnic Studies, Ljubljana; Sanja KLEMPIĆ BOGADI, Institute for Migration and Ethnic Studies, Zagreb; Vladimir NIKITOVIĆ, Centre for Demographic Research, Institute of Social Sciences, Belgrade; Mateja SEDMAK, Institute for Social Studies, Science and Research Centre, Koper; Danica ŠANTIĆ, Department of Geography, Faculty of Geography, University of Belgrade; Dragan UMEK, Department of Humanities, University of Trieste

ADVISORY BOARD

Mirjana BOBIĆ, Department of Sociology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade; Mirjana DEVEDŽIĆ, Department of Demography, Faculty of Geography, University of Belgrade; Mirko GRČIĆ, Department of Geography, Faculty of Geography, University of Belgrade; Goran PENEV, Centre for Demographic Research, Institute of Social Sciences, Belgrade; Gordana VOJKOVIĆ, Department of Demography, Faculty of Geography, University of Belgrade

LAYOUT AND DESIGN

Branko PROTIĆ, University of Belgrade - Faculty of Geography

Printed by:

Grafika Galeb d.o.o., Niš

Address:

Demografija
University of Belgrade – Faculty of Geography
Studentski trg III/3, 11000 Belgrade,
Republic of Serbia

Circulation:

200

Contact info:

Tel: +381 (0)11 2637421
e-mail: demography.editor@gef.bg.ac.rs
demography.editor@gmail.com
URL: <http://demografija.gef.bg.ac.rs/>

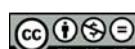
Demografija is issued annually. The opinions of the authors do not necessarily reflect the viewpoint of the Editorial Board.

The journal is indexed in:

- DOAJ (Directory of Open Access Journals, Lund)
- CEEOL (Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main)
- SCIndeks (Serbian Citation Index, Belgrade)

The Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia provides financial support for the printing of the journal.

The articles are licensed under a *Creative Commons Attribution - Non Commercial - No Derivatives 4.0 International (CC BY-NC-ND 4.0)*.

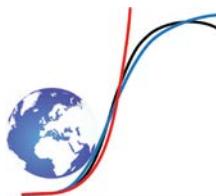
UNIVERZITET U BEOGRADU
GEOGRAFSKI FAKULTET

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF GEOGRAPHY

ISSN 1820-4244

eISSN 2560-5011

DEMOGRAFIJA

17 (2020)

BEOGRAD - BELGRADE
2020

SADRŽAJ

ČLANCI

Jelena STOJILKOVIĆ GNJATOVIĆ, Mirjana DEVEDŽIĆ

- 9   **Kohortno “talasanje“ kompenzacionih i krnjih generacija kroz pokazatelje oštine i dubine starenja stanovništva u Srbiji**

Ankica ŠOBOT

- 29   **Rodne uloge i obrazovanje kao elementi objašnjenja fertiliteta po tipu naselja u Srbiji**

Draško MARINKOVIĆ, Ranka PERIĆ-ROMIĆ, Aleksandra PETRAŠEVIĆ,

Vladimir PERENDIJA, Aleksandar MAJIĆ

- 55   **Socio-demografska analiza stavova porodilja o planiranju porodice i mjerama populacione politike u Republici Srpskoj**

Vesna MILETIĆ-STEPANOVIĆ

- 75   **Upotrebljna vrednost prostora predškolskih ustanova kao element socio-demografskog razvoja**

DODACI

- 96   **Beleške o autorima**

- 101   **Politika časopisa**

CONTENTS

ARTICLES

Jelena STOJILKOVIĆ GNJATOVIĆ, Mirjana DEVEDŽIĆ

- 9   **Age waves of baby boom and bust generations through arithmetic and geometric coefficients of population ageing in Serbia**

Ankica ŠOBOT

- 29   **Gender roles and education as elements for the explanation of fertility by the type of settlement in Serbia**

*Draško MARINKOVIĆ, Ranka PERIĆ-ROMIĆ, Aleksandra PETRAŠEVIĆ,
Vladimir PERENDIJA, Aleksandar MAJIĆ*

- 53   **Socio-demographic analysis of views of postpartal women on family planning and population policy measures in the Republic of Srpska**

Vesna MILETIĆ-STEPANOVIĆ

- 75   **The use value of preschool institution space as a element of soci-demographic development**

ADDITIONAL INFORMATION

- 97   **Notes on the Authors**

- 109   **Journal Policy**

Originalni naučni rad

Primljen: 06.10.2020.
Prihvaćen: 16.12.2020.

UDK: 314:612.67(497.11)
doi: 10.5937/demografija20170095

KOHORTNO "TALASANJE" KOMPENZACIONIH I KRNJIH GENERACIJA KROZ POKAZATELJE OŠTRINE I DUBINE STARENJA STANOVNIŠTVA U SRBIJI

Jelena STOJILKOVIĆ GNJATOVIC, Mirjana DEVEDŽIĆ
Univerzitet u Beogradu-Geografski fakultet, e-mail: jelena.gnjatovic@gef.bg.ac.rs

Sažetak: Kohortno talasanje je teorijski koncept koji uvažava značaj neregularnih kohortnih tokova kao nusprodukta demografske tranzicije (fluktuirajući fertilitet i produženo očekivano trajanje života), ali i eksternih faktora (posebno ratovi). Primarni „starosni talas“ kao posledica visokog rađanja nakon Drugog svetskog rata nije ostao izolovan fenomen, već je generisao sekundarno kohortno talasanje što potvrđuje i zadebljanje baze piramide 1981. godine nastalo zbog apsolutnog povećanja rođenih. Kohortno talasanje je uticalo da oblik piramide duže zadrži svojstva stacionarnog tipa jer je bebi bum generacija reprodukovala „echo“ generaciju, koja je predstavlja protivtežu ekstremnom demografskom starenju pošto je bebi bum generacija ušla u kontingnet starijih od 65 godina. Analiza starog stanovništva pokazuje da opadanje udela starih u određenoj starosnoj grupi po pravilu znači da je ta kohorta rođena tokom vremene turbulentnih vremena, najčešće ratova, dok oni rođeni posle ratova formiraju brojnije generacije. Ali treba naglasiti da apsolutni porast starijih od 65 godina, što je poluvekovna karakteristika stanovništva Srbije, ne znači i automatski adekvatan porast relativnog udela starijih jer on zavisi od broja ostalih starosnih grupa, ali i od kohortnih trajektorija. Novo metodološko rešenje dopušta da se valorizuje heterogenost starog stanovništva i čini se vrlo praktičnim u društвima u kojima je dolazilo do velikih oscilacija fertiliteta i izrazitih migratornih kretanja. U ovom istraživanju je testirana korisnost koeficijenta oštine i dubine starenja na primeru krnjih i kompenzacionih generacija i njihovoj poziciji u starom stanovništvu, otkrivaјуći periode kada je dominiralo podmladivanje starog stanovništva, odnosno kada je nastupalo izraženje starenje starih.

Ključne reči: starenje stanovništva, kohorta, demografska tranzicija, bebi bum generacija, starenje starih.

Abstract: Age waves is theoretical concept that take into account the importance of disordered cohort flows, mainly as by-product of demographic transition (fluctuating fertility and improved survival), but also external factors (especially wars). The primary age wave as a consequence of high births after the Second World War in Serbia did not remain an isolated phenomenon, but created a secondary cohort wave although the fertility indicators were declining, which is visible as the thickening of the pyramid base in 1981 due to the absolute increase in births. Cohort “tide” has influenced the

shape of the pyramid to longer retain the properties of the stationary type because the baby boom generation reproduced the “echo” generation, which is a counterbalance to extreme demographic aging as the baby boom generation entered the contingent of the old population. A cohort analysis of the elderly population shows that the declining share of the elderly in a certain age group is typical for cohorts born during turbulent times, most often wars, while cohorts born afterwards form more numerous generations. A half-century characteristic of the Serbian population is an absolute increase of people older than 65, but it does not automatically mean an adequate increase in the relative share of the elderly because it depends on the number of other age groups and their cohort trajectories. The methodological tool that can valorize heterogeneity of the old population is important for societies with past oscillations in fertility and migratory movements. In this study, the usefulness of the arithmetic and geometric coefficients of aging was tested on the example of baby boom and baby bust generations and their position in the old population, revealing periods when rejuvenation or aging of the old has dominated.

Keywords: population aging, cohort, demographic transition, baby boom generation, aging of the oldest old.

UVOD

Starosna struktura i prirodno kretanje stanovništva imaju uzročno-posledični odnos koji se adekvatno može proučavati kroz koncept „kohortnog talasanja“ ili starosno strukturalnih tranzicija jer objašnjavaju formiranje kompenzacionih i krnjih generacija u određenoj populaciji. Relativna veličina kohorti je vezana za visinu fertiliteta kada je data kohorta nastala, determinante koja je fluktuirala u prošlosti većine zemalja. Tako starosna struktura skoro uvek pokazuje karakteristike kohortnog talasanja što daje teorijski okvir koji objašnjava značaj demografskog momentuma, odnosno uticaj starosne stukture na ukupno stanovništvo tokom različitih faza demografske tranzicije. Kohortno talasanje se sastoji od tri faze u kojima se smenjuje (kvazi)stabilnost sa prostim momentumom koji uzima maha u inicijalnoj fazi, nju prati srednja faza u kojoj se dešava „pravo“ populaciono talasanje, odnosno faza „starosne ondulacije“ koju karakteriše stvaranje neregularnih (neredovnih) kohortnih tokova kao posledica oscilacija u fertilitetu i mortalitetu. Poslednja faza kohortnog talasanja dovodi do stareњa stanovništva, gde početni porast stanovništva kao posledica efekata demografskog momentuma/inercije biva zamenjen stacionarnošću i na kraju opadanjem apsolutnog broja stanovnika (Pool, 2005; Pool, Prachuabmoh & Tulapurkar, 2005). Proces generisanja neregularnih kohortnih tokova stvara diskontinuitet u veličini i obeležjima sukcesivnih kohorti što dovodi do potrebe za političkim odgovorom, pogotovo ukoliko data kohorta ima potencijal da stvori „demografsko šok talasanje“ (Waring,

1985, kao što je citirano u Rowland, 1984; Rowland, 2006). Glavni pogon starosno strukturalne transformacije jeste sama demografska tranzicija, ali i starosno strukturalna tranzicija vrši povratan uticaj na demografsku tranziciju. Postojanje demografskih talasa se ogleda u nastanku kohorti koje su oblikovane povećanim fertilitetom, a čija se veličina održava u odnosu na prethodne generacije pod uticajem povoljnijih mortalitetnih uslova. Čak i opadajući nivo reprodukcije može napraviti starosni talas zbog opadajućeg mortaliteta odojčadi i dece. Ovaj talas dovodi do momentuma kako data kohorta prolazi kroz različite životne cikluse, stvarajući sopstveni „echo“ prilikom starosne ondulacije tokom reproduktivnog doba. Starosno stukturalne tranzicije obuhvataju paradigme od kojih se prva odnosi na samo demografsko starenje, dok druge stavljaju akcenat ne samo na starosnu strukturu, već i na benefite demografskih promena kao što je „demografska dividenda“, „oportunentni prozor“ i „demografski bonus“¹. Ne smeju se izgubiti iz vida i moguće negativne strane starosnog talasanja, pa fiskalni izazovi ili dostupnost određenih usluga mogu biti deo „paketa“ demografskih i širih promena (Pool, 2006).

Sredinom XX veka, Srbija je pripadala grupi demografski vrlo mlađih zemalja na osnovu pokazatelja kao što je prosečna starost ili udeo starijih², da bi se danas mogla ubrojiti u jednu od najstarijih zemalja na svetu (bez Kosova i Metohije). Sekularni trend opadanja broja rađanja, gradualno produženje prosečnog životnog veka i dominacija emigracije doveli su do toga da Srbija postane demografski stara zemlja i tu konstataciju potvrđuju svi tradicionalni pokazatelji starenja stanovništva. Sâmo demografsko starenje se odvijalo etapno, ali u određenim periodima je nastajalo značajno ubrzanje kao posledica ulaska obimnijih kohorti u staro stanovništvo. Starosni sastav vrha piramide zavisi i od veličine ulazećih generacija. Prelaskom starosnog praga, svaka kohorta utiče na interni generacijski raspored starog stanovništva (Devedžić & Stojilković Gnajtović, 2015) pa pitanje da li staro stanovništvo stari ili se podmlađuje dobija novu dimenziju, jer se potrebe, stavovi i mogućnosti značajno razlikuju između „mladih starih“ i „starih starih“ što je jedno od uporišta za promenu paradigme o demografskom starenju (Stojilković Gnajtović, 2019). Značaj

---

¹ Detaljno objašnjenje, kao i način određivanja datih fenomena u praksi moguće je pronaći u seriji publikacija o starosnom talasanju:

Tuljapurkar, S., Pool, I. and Prachuabmoh, V. (Eds.). (2005) *Population, resources and development - Riding the Age Waves Volume 1*. Dordrecht: Springer.

Tuljapurkar, S., Ogawa, N. and Gauthier, A. (Eds.). (2010) *Ageing in Advanced Industrial States - Riding the Age Waves Volume 3*. Dordrecht: Springer.

² Prosečna starost u Srbiji je 1953. godine bila 29,3 godine, gde je posmatrano po makrocelinama u Centralnoj Srbiji vrednost ovog indikatora iznosila 29,4, u Vojvodini 31,3, a na Kosovu i Metohiji 24,9. Udeo starijih od 65 godine za celu zemlju je bilo samo 6,1%, za Centralnu Srbiju 5,8%, Vojvodinu 7,2% i za Kosovo i Metohiju 5,1%.

ove teme se često apostrofira zbog percipiranih (negativnih) posledica koje nastaju demografskim starenjem, odnosno širokog spektra promena na različitim što demografskim što društvenim poljima. Starenje stanovništva je „tih“ proces jer nastaje zbog dugoročnih promena u prirodnom kretanju i migracijama, pa njegove posledice na druge društvene oblasti kao što je penzioni, obrazovni ili zdravstveni sistem mogu biti zanemarene, a nije isključeno i da se pripisuju drugim faktorima.

U prvim istraživanjima na našem području koja su se bavila problematikom vezanom za starosnu strukturu akcentovan je značaj krnjih i kompenzacionih generacija, kao i posledice demografskog starenja na reprodukciju stanovništva, promene u radnom kontingenantu, sa naglaskom na osetljiv odnos aktivnih i izdržavanih, što je uočeno izuzetno rano, čak posmatrano u globalnim okvirima. Kao zaključak je izvedena tvrdnja da je starenje stanovništva „najznačajniji faktor u razvoju stanovništva kako u sadašnjosti, tako i u daljoj budućnosti“ (Tasić, 1963). Zbog ozbiljnosti posledica koje fenomen populacionog starenja sa sobom nosi, bitno je definisati konceptualni okvir za preispitivanje starosno strukturalnih tranzicija koje nastaju kao posledica starosnog talasanja. Takođe, neophodno je preispitati valjanost klasičnih metodoloških rešenja koja iako jednostavna, nisu dovoljno informativna. Predmet ovog istraživanja je prepoznavanje analitičke mogućnosti za detekciju kohortnog talasanja pomoću dopunskih alternativnih metodoloških rešenja pored tradicionalnog indikatora starenja stanovništva koji je najčešće u upotrebi. Rad ima za cilj obogaćivanje metodološkog aparata za ispitivanje demografskog starenja merama koje ne previđaju značaj kompenzacionih i krnjih kohorti, što je od posebnog značaja za Srbiju koju karakteriše izrazit uticaj nasleđene starosne strukture na trenutne i buduće demografske tokove.

Metodološka rešenja za detekciju kohortnog talasanja

Svako istraživanje problematike starenja stanovništva kreće od pokazatelja udela starog stanovništva u ukupnom koji je poznat i kao koeficijent starosti (Wertheimer Baletić, 1999). Ipak, ovaj jednostavni indikator često ne uspeva da obuhvati heterogenost i koncentraciju starijeg stanovništva od 60 ili 65 godina jer ne ispunjava određena tri aksioma. Iz tog razloga je Chu (1997) predložio nove alternativne mere udela starog stanovništva koje uzimaju u obzir različite proporcije pojedinačnih starosnih grupa u okviru starog stanovništva kako bi se prevazišli nedostaci ovog indikatora. U datom radu je stavljén akcenat na teorijske dokaze spomenutih aksioma i formule u slučaju neprekidnih skupova. Primenu za diskrete vrednosti u aplikativnom radovima su koristili Kurek (2007, 2008) i Nath i Islam (2009), odakle je preuzeta formula za izračunavanje koeficijenta:

$$I_{\alpha} = \frac{1}{(\omega - z)^{\alpha-1}} \sum_{p_j=p_z}^{p_{\omega}} (j-z)^{\alpha-1} * p_j \text{ za } \alpha=1,2,3$$

I_{α} - koeficijenti: I_1 - koeficijent starosti, I_2 - aritmetički koeficijent, I_3 - geometrijski koeficijent

j - sredina starosnog intervala

p_j - udeo stanovnika u starosnom intervalu j

z - kritična starost (65 godina)

ω - gornja granica najvišeg starosnog intervala (95 godina)³

Tabela 1. Primer izračunavanja koeficijenta oštine i dubine starenja, Srbija, 2019, ukupno stanovništvo

	p_j	j	$j-z$	$(j-z)*p_j$	$(j-z)^2*p_j$
Starost	Udeo stanovnika u dатој starosti	Sredina starosnog intervala	Ponder	Aritmetički koeficijent	Geometrijski koeficijent
65-69	7.36	67.5	2.5	18.40	46.00
70-74	5.11	72.5	7.5	38.33	287.44
75-79	3.60	77.5	12.5	45.00	562.50
80-84	2.72	82.5	17.5	47.60	833.00
85+	1.91	90	25	47.75	1193.75
Σ	20.70			197.08	2922.69
I		$\frac{1}{(95-65)} * 197.08$		$\frac{1}{(95-65)^2} * 2922.69$	
$I_1=20.70$				$I_2=6.57$	$I_3=3.25$

U izračunavanje ovih koeficijenta se uključuju ponderi koji su dodeljeni svakoj starosnoj grupi, čime se dobijaju vrednosti u zavisnosti od udaljenosti sredine svakog starosnog intervala od kritične starosti (u ovom slučaju je to 65 godina). Udeo starih u starosnoj grupi 65-69 se množi ponderom 2,5, zatim udeo starih 70-74 sa 7,5, proporcija starih u 75-79 sa 12,5, ponder za 80-84 je 17,5, i na kraju se udeo poslednjeg starosnog intervala (85+) množi sa 25. Suma pondera i udela u određenim starostima deli se sa razlikom gornje granice intervala koja predstavlja 95 godina i granične starosti od 65 godina, a krajnji rezultat ima vrednosti u intervalu 0 i 100 (Tabela 1).

³ Chu (1997) je kao gornju granicu najvišeg starosnog intervala arbitrazno uzeo 90 godina, dok je otvoreni interval 80+ godina kada je analizirao podatke za SAD, Kanadu, Japan i Italiju, Holandiju, Tajvan i Singapur. Nash i Islam (2009) koriste iste intervale za analizu Bangladeša. Kurek (2007; 2008) je koristio otvoreni interval 85+ godina za istraživanje starenja u Poljskoj. Da bi se adekvatno ispoštovala metodologija, autori su promenili gornju granicu najvišeg starosnog intervala na 95 godina, kako bi kao i u originalnom radu razliku između otvorenog i najvišeg intervala ostala 10 godina.

Na ovaj način se zapravo konstruišu tri indikatora:

1. za $\alpha=1$, data formula pokazuje prosti udeo starih u ukupnom stanovništvu (I_1) koji se dobija sumiranjem pojedinačnih udela petogodišnjih starosnih grupa za stanovništvo starije od 65 godina, čime dobijamo koeficijent starosti.
2. za $\alpha=2$, dobijamo aritmetički koeficijent starosti (I_2) na osnovu ponderisanja proporcije starih ponderima koji formiraju aritmetičke serije. Kako bi se lakše operisalo sa ovim pokazateljem, I_2 će zbog njegovih mogućnosti da otkrije "jaz" u internoj starosnoj distribuciji starih (Nath i Islam (2009) ga nazvaju "aged gap aging index") terminološki biti označen kao "koeficijent oštine starenja".
3. za $\alpha=3$, postupak je identičan prethodnom, samo je više "težine" stavljeno na najstarije stanovnike, pa ponderi formiraju geometrijsku seriju, povećavajući rastojanje od granične vrednosti do kvadrata, čime dobijamo geometrijski koeficijent starenja (I_3). Pošto je geometrijski koeficijent osetljiviji na starosnu distribuciju nastarijih, Nath i Islam (2009) su dati koeficijent nazvali "aged distribution sensitive aging index", pa bi najpodesniji domaći izraz bio "koeficijent dubine starenja".

Indikatori I_2 i I_3 uključuju skaliranje starosne distribucije tako što u zavisnosti od internog starosnog sastava starih u odnosu na distancu od praga starosti, koja je obično 65 godina, menjaju svoju numeričku vrednost. Zbog kohortnog talasanja, u staro stanovništvo ulaze generacije nejednakog obima, pa simultana analiza preko sva tri koeficijenta olakšava donošenje zaključaka o tome da li je došlo do veće "koncentracije" stanovnika kod mlađih ili starijih starih. Iako porast sva tri pokazatelja ukazuje na starenje, potrebno je posmatrati sukcesivna relativna povećanja svakog koeficijenta kako bi se doneli zaključci o podmlađivanju ili starenju starih. Izbor granične starosti od 65 godina i maksimalne starosti od 95 odnosno gornje granice najvišeg starosnog intervala je subjektivna procena, a promene u broju starosnih grupa bi povlačile i promenu neophodnih pondera, iako bi se uočeni trendovi zadržali. Ovaj metod omogućava operacionalizaciju odnosa i pokazuje da je indikator veći ukoliko je veći udeo najstarijih, nego ukoliko bi koncentracija starih bila bliže graničnoj starosti. Upoređivanjem sva tri indikatora možemo stići utisak kakva je interna starosna struktura starog stanovništva, što jasno ukazuje na razlike između unutrašnje distribucije starih, a što sa običnim procentualnim učešćem nije izvodljivo.

Polazna hipoteza u ovom istraživanju kreće od kohortnog talasanja za koje se prepostavlja da je kod populacije Srbije formirao fenomen neujednačenog porasta koeficijenta starenja kao posledice ulaska krnjih i kompenzacionih kohorti u staro stanovništvo. Tako prosti udeo starijih od 65 godina ne reflektuje na adekvatan način ozbiljnost i značaj procesa

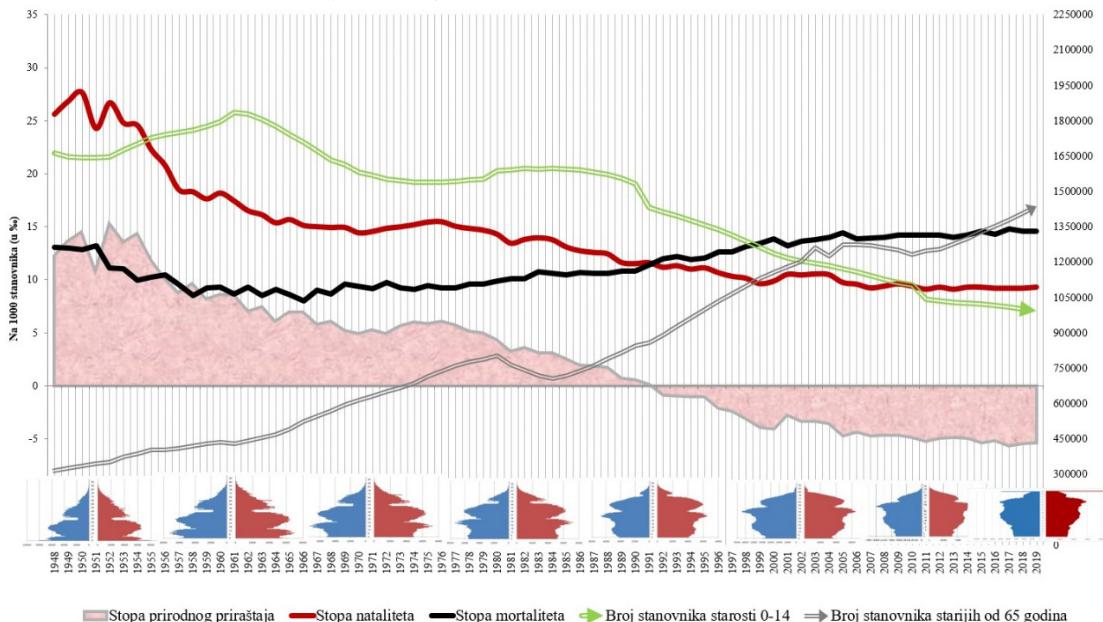
starenja stanovništva, jer u popisnim godinama kada su krnje generacije dominirale starim stanovništvom, udeo starijih od 65 godina bi pokazivao stagnaciju, što bi moglo da dovede do pogrešne procene o usporavanju demografskog starenja. Konstrukcija koeficijenta oštine i dubine starenja stanovništva zahteva podatke o starosnoj strukturi kao i u klasičnim istraživanjima, a vremenski raspon se odnosi na sve izvršene popise nakon Drugog svetskog rata, sa detaljnijom analizom baziranom na procenama starosne distribucije stanovništva od 2012. do 2019. godine. Zbog značaja demografske i starosne strukturalne tranzicije, u radu je predstavljen i integrisan model koji je zahtevao podatke o natalitetu i mortalitetu, kao i podatke procenjene starosne strukture u poslednjih 70 godina, na osnovu kojeg se mogu prepoznati faze demografske tranzicije. Takođe, plotovano je i kretanje broja mlađog stanovništva (0-14) i starijeg od 65 godina, zajedno sa starosno polnim piramidama predstavljenim u popisnim godinama i najskorijim procenjenim podacima, sa naznakom da je zbog činjenice da je ukupan broj mlađih i starih procenjen, varijacije koje se javljaju oko godina popisa predstavljaju normalnu posledicu nesavršenosti nacionalne demografske statistike koja prilikom izrade godišnjih procena nema mogućnost uključivanja spoljne migracije. Analiza je sprovedena za teritoriju Srbije bez Kosova i Metohije, kako bi se omogućila vremenska i teritorijalna uporedivost, pa ukupan broj stanovnika, starosna struktura ili prirodno kretanje odnosi se na prostor Centralne Srbije i Vojvodine do 2002. godine, odnosno Srbije Sever i Srbije Jug bez regiona Kosova i Metohije.

Oština i dubina kohortnog talasanja stanovništva Srbije

Najuočljivije promene starosne strukture su primetne ukoliko se analiziraju starosno polne piramide jer možemo pratiti transformaciju starosne kompozicije populacije Srbije (Graf 1). Tako je sredinom prošlog veka starosno polna piramida imala odlike progresivnog tipa, a izuzeci su dva jasna i prilično ekstremna useka koji su nastali u vreme dva svetska rata, kada je osim racionalizacije nivoa rađanja, na starosnu strukturu veliki uticaj imao i mortalitet muškog vojnoobaveznog stanovništva, ali i nezanemarljiv mortalitet žena. Nastanak bebi bum generacije je moguće očitati jednostavno jer je stopa nataliteta bila iznad 20% u periodu 1947-1956, kada je i formirana ova jedinstvena kohorta (Stojilković Gnijatović & Sekulić, 2017). Već popis iz 1961. godine beleži promene u reprodukciji stanovništva i početak sekularnog redukovanja baze piramide. Starosno polna piramida je brzo prešla iz progresivnog tipa ka stacionarnom sedamdesetih i osamdesetih, ali sa naglaskom da je neophodno napraviti bitnu distinkciju između starosne piramide stanovništva Srbije 1971. i 1981. godine zbog naizgled njihovog nelogičnog izgleda. Dok piramida iz 1971. godine jasno oslikava sniženi fertilitet i ukazuje da osnova postaje sve tanja,

sledeći popis oslikava širenje baze piramide, što bi bilo kontraintuitivno. Na delu je uticaj demografskog momentuma, jer je bebi bum generacija tokom sedamdesetih godina ušla u reproduktivni period i stvorila "echo generaciju". Markantno izdvajanje krnjih generacija rođenih za vreme svetskih ratova, kao i onih rođenih za vreme kompenzacije nakon njih u obliku udubljenja odnosno ispuštenja je vidljivo i prema podacima svih popisa do 1991. Tek piramida iz popisa 2002. više ne prepozna krunju generaciju iz Prvog svetskog rata što je prirodna posledica krunjenja pod uticajem mortaliteta najstarijeg stanovništva, a od tada i sama piramida prelazi u regresivni tip. Ukoliko zanemarimo periodične fluktuacije, broj mlađih se smanjivao iz godine u godinu, dok se za staro stanovništvo može konstatovati suprotan trend.

Graf 1. Stope nataliteta, mortaliteta i prirodnog priraštaja, udeli stanovnika starosti 0-14 i starijih od 65 godina, 1953-2019

Izvor: Priredili autori na osnovu podataka: SZS 1959, knjiga 1; SZS 1965, knjiga 11; SZS 1973, knjiga 8; SZS 1981, tabela 2; SZS 1991, knjiga 4; RZS 2003, knjiga 2; RZS 2012 knjiga 2; RZS 2007, 2008, 2008a, 2009, 2009a, 2010, 2011, 2011a, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019.

Posmatraju li se absolutne lančane razlike između brojeva mlađih, sredovečnih i starih (Tabela 2), zapaža se kohortni efekat koji je imao veliki uticaj na promene u broju mlađog stanovništva. Naime, starosna "pozicija" bebi bum generacije je doprinela porastu mlađih između 1953. i 1961. godine, jer su mnogobrojni bumeri imali manje od 15 godina, da bi sledeći

međupopisni porast mlađih (1981/1971) nastao kada je ova kohorta ušla u reproduktivni period i stvorila "echo generaciju". Nakon toga, opadanje broja mlađih je stalna karakteristika populacije Srbije, što dominantno utiče na starenje stanovništva preko mehanizma demografske inercije (demografskog momentuma), odnosno, već smanjen broj mlađog stanovništva utiče na ulazak manjeg broja žena u reproduktivni period, stvarajući circulus vitiosus. Dok je međupopisna razlika u apsolutnom broju stanovništva starosti 15-64 godina sve do preseka 2002/1991. konstatno bila pozitivna, u poslednje tri decenije beleži negativni predznak. Jedina kategorija stanovništva koja pokazuje kontinuirano povećanje jesu stariji od 65 godina, sa tim što se mora naglasiti da se kohortni efekti primećuju i prilikom analize apsolutnih podataka, jer je od 2002. do 2011. godine došlo do najmanjeg porasta (samo 9811 stanovnika), a razlog treba tražiti u činjenici da su "mladi stari" pripadali krnjoj generaciji iz Drugog svetskog rata. Procenjena starosna struktura za 2019. godinu otkriva da je došlo do osetnog brojčanog priliva u staro stanovništvo, što će biti fokus dalje analize. Za razliku od mlađih, čiji je udeo u periodu 1953-2019. gotovo prepolavljen sa 27% na 14%, verno oslikavajući velike promene koje su se dešavale u reprodukciji stanovništva, udeo starih od 15-64 godine je bio prilično stabilan, oko 68%. Može se reći da je udeo starih konstantno rastao "na uštrb" udela mlađog stanovništva, sa kojim se izjednačio 2002. godine. U poslednjih 66 godina evidentno je značajano povećanje udela starog stanovništva od samo 6,22%, koliko je zabeležio popis 1953. godine, do 20,7% prema procenama za 2019. godinu. Relativno niske udele starog stanovništva zabeležili su i svi popisi do 2002. godine, kada je za samo 11 godina udeo starih porastao za pet procentnih poena (od 11,65% u 1991. na 16,65% u 2002. godini) što je rast za koji je ranije bilo potrebno 38 godina (od 6,22% 1953. do 11,65% u 1991. godini).

Tabela 2. Razlike u apsolutnom broju stanovnika starosti 0-14, 15-64 i starih od 65, 1953-2019⁴

	1961/1953	1971/1961	1981/1971	1991/1981	2002/1991	2011/2002	2019/2011
0-14	167.415	-282.323	27.792	-96.698	-310.146	-151.492	-50.051
15-64	278.222	577.174	345.573	30.449	-306.712	-121.537	-430.287
65+	62.865	204.200	151.131	93.656	344.890	9811	189.054

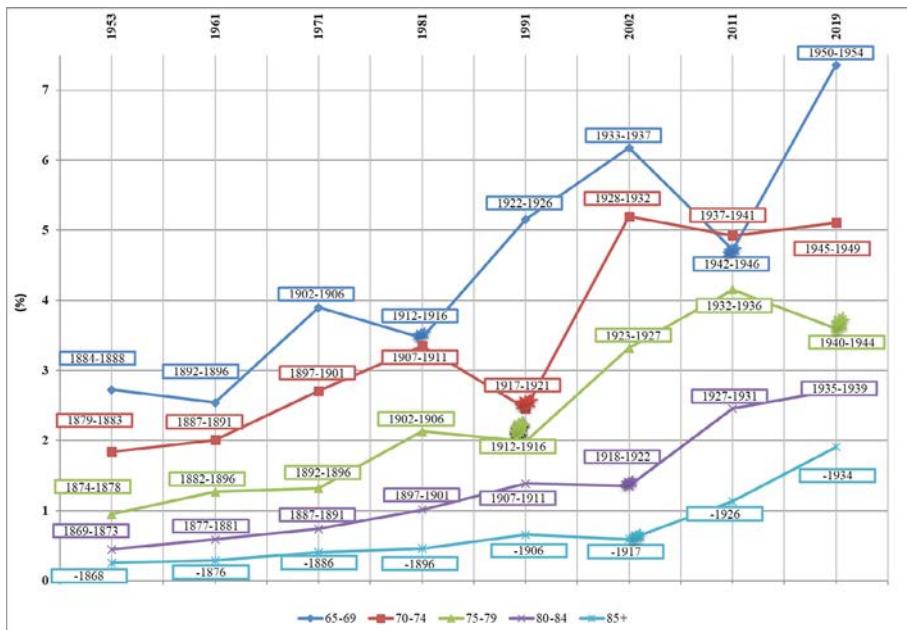
Izvor: Proračuni autori na osnovu podataka: SZS 1959, knjiga 1; SZS 1965, knjiga 11; SZS 1973, knjiga 8; SZS 1981, tabela 2; SZS 1991, knjiga 4; RZS 2003, knjiga 2; RZS 2012 knjiga 2; RZS 2019, RZS 2019a, RZS 2019b.

⁴ Uporedivost podataka između različitih popisnih perioda bila je otežana zbog metodoloških neujednačenosti ali i objektivnih društveno-političkih dešavanja. Treba spomenuti promene koje su nastale zbog prilagodavanja definicije ukupnog stanovništva, uključivanje odnosno isključivanje stanovništva iz ukupnog broja u zavisnosti od vremena provedenog u zemlji i van nje, publikovanje podataka o internu raseljenjem stanovnicima sa Kosova i Metohije, neodazivanje na popis stanovništva, uključivanje izbeglica u ukupan broj stanovnika.

Od pravila da se udeo starih povećava u međupopisnim periodima u svim petogodištima odstupa popis iz 2011. koji je zabeležio niže udele stanovnika starosti 65-69 i 70-74 godina u odnosu na prethodni, kao i iz 1991. kada se smanjio udeo 70-74 i 75-79 u poređenju sa 1981. godinom. Kada se zađe dublje u kohortnu analizu (Graf. 2), ovi podaci se tumače kao nešto očekivano jer su u pitanju generacije koje su rođene za vreme Drugog odnosno Prvog svetskog rata ili Balkanskih ratova. Najveće povećanje u dela starih se očitava u periodu nakon poslednjeg popisa stanovništva, jer procenjeni podaci ukazuju na velike promene u starosnoj grupi 65-69. Krucijalni faktor koji je uticao na brojnost starog stanovništva 2011. godine je "mladost" bebi bum generacije koja je bila na pragu starosti od 65 godina ali ga nije prešla. Procene starosne strukture nakon poslednjeg popisa pokazuju značajan porast starog, posebno "mladog starog" stanovništva, a razlog je "seljenje" bebi bumera u starosnu grupu 65-69 godina. Poslednji dostupni podaci pokazuju da je udeo stanovnika starosti 65-69 godina porastao od 4,71% u 2011. godini na 7,36% u 2019. godini, jasno oslikavajući proces podmlađivanja starog stanovništva.

Jedan od faktora koji utiče na promene procentualnog učešća starog stanovništva jesu i kohortne oscilacije, odnosno različita brojnost generacija koja ulaze u staro stanovništvo. Ono što običan udeo stanovnika ne uspeva da pokaže je unutrašnja distribucija starog stanovništva, a zbog velikih fluktuacija fertiliteta koje su uticale na stvaranje većih odnosno manjih kohorti u našoj zemlji, čini se uputnim da se izuči i "oština stareњa" i "dubina stareњa" starog stanovništva. Zato će se koristiti aritmetički i geometrijski koeficijent starosti koji najbolje demonstriraju svoje prednosti kada se analiziraju za što duži period i u kombinaciji sa tradicionalnim učešćem starog stanovništva. Da bismo istražili dinamiku porasta sva tri koeficijenta, vrednosti indikatora u 1953. godini su uzeti kao bazne, pa nam analiza pokazuje da su najmanje varijacije između porasta komentarisanih indikatora bile 1971. i 2002. godine, u vreme popisa kada su staro stanovništvo činile generacije rođene za vreme mirnodopskih ili kompenzacionih perioda (2002. godine su samo stariji od 85 godina rođeni pre 1917. godine). Sa druge strane, najveće razlike između indikatora uočavamo 1991., 2011. i 2019. godine, kada je bar jedna petogodišnja starosna grupa starog stanovništva rođena za vreme ratova. Tako je 1991. godine stanovništvo rođeno 1912-1916. i 1917-1921. godine imalo niže udele u odnosu na stanovništvo iste starosti u prethodnom i narednom popisu, 2011. godine su to bili najmlađi stari rođeni između 1942. i 1946. godine, a 2019. godine starosna grupa koja je rođena između 1940 i 1944.

Graf 2. Interna distribucija starog stanovništva, 1953-2019

Izvor: Priredili autori na osnovu podataka: SZZ 1959, knjiga 1; SZZ 1965, knjiga 11; SZZ 1973, knjiga 8; SZZ 1981, tabela 2; SZZ 1991, knjiga 4; RZS 2003, knjiga 2; RZS 2012 knjiga 2; RZS, 2019b.

Između dva poslednja popisa stanovništva, udeo starijih od 65 godina je zapravo porastao samo 0,75 procenitnih poena, što je izuzetno malo uvezši da je jedini manji porast starih u relativnom učešću zabeležen između popisa 1961/1953. Iako bi na prvi pogled to delovao kao indikator usporavanja procesa starenja, druga dva alternativna koeficijenta otkrivaju da je u pitanju izražen trend starenja starih koji koeficijent starosti ne uspeva da numerički iskaže. Zapravo su u istom periodu između 2002. i 2011. godine, aritmetički i geometrijski koeficijent starosti zabeležili najveći apsolutni porast (razlika od 1,25 za I_2 , odnosno 0,87 za I_3), što znači da je došlo do velikih promena u starosnoj strukturi starog stanovništva što se tek jasno vidi ukoliko se analiziraju učešća petogodišnjih starosnih grupa starijih od 65 godina. U periodu između 2011. i 2019. godine, procenjeni podaci nedvosmisleno pokazuju da je došlo do povećanja udela starijih od 65 godina za 3,29 procenitnih poena, dok koeficijenti oštine i dubine starenja ukazuju na "usporavanje" u odnosu na prethodni period, nagoveštavajući podmlađivanje starog stanovništva jer je aritmetički koeficijent porastao za 0,82, a geometrijski koeficijent za 0,55 procenitnih poena. Relativno iskazano, za razliku od prethodnog međupopisnog perioda kada su između 2002. i 2011.

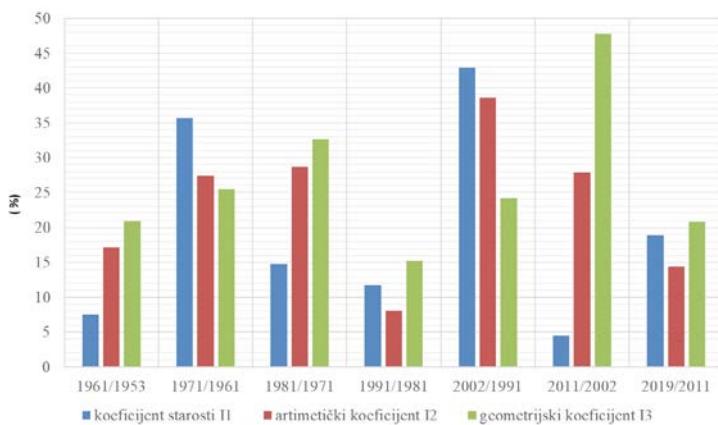
godine kada je koeficijent dubine starenja imao najveći procentualni porast od čak 47,7%, ukazujući na starenje starih, procenjeni podaci pokazuju da je došlo do velikog povećanja koeficijenta starosti, ali da je koeficijent dubine starosti porastao za samo 20% između 2011. i 2019. godine.

Tabela 3. Koeficijent starosti (I_1), aritmetički koeficijent (I_2) i geometrijski koeficijent starosti (I_3), 1953-2019

Godina	Ukupno		
	I_1	I_2	I_3
1953	6,22	1,56	0,63
1961	6,69	1,83	0,76
1971	9,08	2,32	0,96
1981	10,42	2,99	1,27
1991	11,65	3,23	1,46
2002	16,65	4,48	1,82
2011	17,40	5,74	2,69
2012	17,45	5,75	2,71
2013	17,81	5,87	2,80
2014	18,25	5,98	2,89
2015	18,73	6,07	2,96
2016	19,17	6,17	3,03
2017	19,63	6,29	3,10
2018	20,17	6,42	3,17
2019	20,69	6,56	3,24

Izvor: Proračuni autori na osnovu podataka: Szs 1959, knjiga 1; Szs 1965, knjiga 11; Szs 1973, knjiga 8; Szs 1981, tabela 2; Szs 1991, knjiga 4; Rzs 2003, knjiga 2; Rzs 2012 knjiga 2; Rzs, 20012-2019; Rzs, 2019a, Rzs, 2019b.

Graf 3. Procentualno povećanje koeficijenta starosti, aritmetičkog i geometrijskog koeficijenta, 1953-2019

Izvor: Proračuni autori na osnovu podataka: Szs 1959, knjiga 1; Szs 1965, knjiga 11; Szs 1973, knjiga 8; Szs 1981, tabela 2; Szs 1991, knjiga 4; Rzs 2003, knjiga 2; Rzs 2012 knjiga 2.

Čini se da aritmetički koeficijent starosti najvernije pokazuje promene u starosnim grupama iznad 70 godina, dok je geometrijski primerenija alatka kada su u pitanju stariji od 80 godina. Naime, najveći relativni pad koeficijenta oštine starenja je zabeležen na preseku 1991/1981, kada je i generacija stanovnika rođenih za vreme Balkanskog i Prvog svetskog rata imala između 70 i 79 godina. Tako formirana krnja generacija rođenih za vreme Drugog svetskog rata u istoj starosti je detektovana i u poslednjem analiziranom periodu, pa je aritmetički koeficijent u periodu 2011-2019. godina pokazao relativno nizak porast. Sa druge strane, najveće povećanje koeficijenta dubine starenje se očitava na preseku 2011/2002. godina jer je u najstarije stanovništvo ušla kompenzaciona generacija rođena nakon Prvog svetskog rata. Možemo izvesti zaključak da analiza koja se bazira na data tri pokazatelja uspeva da pretoči promene ne samo u ukupnom nego i u starom stanovništvu, pa u slučajevima gde tradicionalni ideo starih pokazuje mali porast, dok aritmetički i geometrijski koeficijent starosti značajno rastu, imamo situaciju naglašenog starenja starih. Suprotna situacija, gde između dva perioda I_1 raste, dok I_2 i I_3 imaju komparativno niže vrednosti u odnosu na prethodni period, dešava se "pomladivanje" starog stanovništva, odnosno ulazak mnogobrojne kohorte u contingent starih. Mogućnost koju nude dati koeficijenti jeste da uz relativno jednostavane operacije ponderisanja dobijemo informaciju o nivou starenja samog starog stanovništva.

DISKUSIJA

Prilikom izučavanja starenja stanovništva, neophodno je koristi ti odgovarajući metodološki aparat, odnosno poznavati prednosti i mane postojećih indikatora, a zbog ozbiljnosti ovog fenomena, poželjno je i povezati postojeće teorijske koncepte sa novim pokazateljima koji verno prikazuju "oštrinu" i "dubinu" populacionog starenja. Veliki nedostatak mera koje su poznate kao i mere brojnosti (headcount ratios) je taj što prosto povezuju broj stanovnika velikih starosnih grupa, gde pritom smanjenje mladih i povećanje starih ukazuje na populaciono starenje. Takođe, dešava se i da ove mere prenose dvostrukene informacije kada su promene u starosnoj distribuciji u pitanju, pogotovo mere centralne tendencije na koje utiče brojnost kohorti koje se koncentrišu oko prosečne i medijalne starosti. Uz to, ovaj tip mera ne uspeva da uključi u račun promene u internoj starosnoj distribuciji nastale u velikim starosnim grupama, a to se posebno odnosi na staro stanovništvo. To znači da na osnovu udela starog stanovništva ne možemo zaključiti koliko je koncentracija starih u starosnoj grupi 65-69 veća od na primer grupe 74-79 (Kurek, 2007; 2008). Ipak, postoje brojna istraživanja koja su proučavala demografske karakteristike stare populacije preko različitih pokazatelja (Peney, 1998; Stojilković & Dinić, 2012; Mihajlović, 2013)

Zbog sveprisutnog procesa starenja starih, od izuzetnog je značaja da se naglasi da sâmo učešće starijih od 65 godina ne ukazuje adekvatno na razvojne probleme koje starenje stanovništva sa sobom nosi, gde se posebno misli na činjenicu da su "mladi stari" npr. mnogo aktivniji od "starih starih". Njihove potrebe i mogućnosti se razlikuju, kao i njihovo zdravlje, finansijska situacija i način potrošnje, a tradicionalni pokazatelji nemaju mogućnost da ovu heterogenost numerički iskažu. Zato je jedno od bitnih pitanja da li je populacija ostarela tako što se povećao broj najstarijih ili se relativno podmladila povećanjem starosnih udela blizu granične starosti. Poslednju fazu kohortnog talasanja karakteriše starenje stanovništva, i u njoj dolazi prvo do porasta stanovništva kao posledice demografskog momentuma, da bi nakon perioda stacionarnosti nastupilo opadanje populacije. Najviše odmakle zemlje u starosnom talasanju su Francuska, SAD i Rusija sa posebnom naznakom da je u Rusiji starenje praćeno brojnim oscilacijama, dok je u SAD situacija po pitanju kohortnog talasanja „uređenija“, a u Francuskoj mnogo „mirnija“. U međufazi starosno strukturalne tranzicije nalaze Indija, Južna Afrika, Tajland, Brazil i Meksiko, a najranije faze su karakteristične za Kongo i Nigeriju (Pool, 2006).

Pristup istraživanja demografskog starenja koji uvažava nepravline kohortne trajektorije, odnosno prihvatanje starosnog talasanja kao koncepta koji objašnjava nivo i stepen starenja stanovništva otvara mogućnosti za detaljniju i svršishodniju analizu. Kohortno talasanje se sastoji od tri faze, gde od inicijalne faze jednostavnog momentuma koju karakteriše stacionarnost prelazi u međufazu kada nastaje prava starosna ondulacija. Ovo je faza nepravilnih kohortnih tokova gde se mogu javiti i duple oscilacije, što se i desilo na primeru Srbije. Svaka promena u kretanju prirodnih komponenti razvoja stanovništva dovodi do više ili manje osetne promene u starosnoj distribuciji date populacije, stvarajući neregularne kohortne tokove koji su karakteristični i za našu zemlju. Formiranje brojne bebi bum generacije (1947-1956) kao prvog starosnog talasa, koji je svojim reprodukcijom stvorio brojnu eho generaciju (1972-1984) nezavisno od činjenice da je fertilitet i tokom sedamdesetih i osamdesetih opadao, pravi je primer postojanja starosne ondulacije i delovanja demografske inercije (demografskog momentuma) u našoj zemlji. Bitan faktor za kohortno talasanje u Srbiji je i vremenska distanca između početka dva svetska rata od 27 godina što okvirno korespondira sa dužinom generacije, što je dodatno "narušilo" starosnu strukturu jer su malobrojne generacije rođene za vreme Prvog svetskog rata bile u regrutnom kontingentu odnosno optimalnoj reproduktivnoj starosti u vreme Drugog svetskog rata kada su najviše stradale tokom vojnih operacija odnosno kada su manje rađale zbog ratnih sukoba (Radivojević & Penev, 2014).

"Susretanje" kriva stopa nataliteta i mortaliteta 1992. godine u Srbiji označilo je ulazak u novo demografsko razdoblje negativnog prirodnog priraštaja, iako je fertilitet još od sredine pedesetih godina nedovoljan za zamenu generacija. Velika inercija demografskih procesa se najplastičnije primećuje na primeru odloženog uticaja nedovoljnog rađanja za zamenu generacija koje je tek decenijama kasnije dovelo do posledica sa do sada ireverzibilnim karakterom. Međutim, samo opadanje broja stanovnika kao krajnja faza teorijskog modela kohortnog talasanja nije krajnji i jedini problem sa kojim se suočavaju populacije u kojima se više umire nego što se rađa. Nedovoljna reprodukcija dovela je do korenite promene u starosnoj strukturi sa ozbiljnim reperkusijama, a nastale su kao posledica značajnih modifikacija demografskog ponašanja. Osim divergencije stopa nataliteta i mortaliteta, od nepričekanog je značaja promena težišta između broja mlađih i starih stanovnika koja je nastala 2002. godine. Deset godina nakon beleženja negativnog predznaka ispred stope prirodnog priraštaja, broj starijih od 65 godina je premašio broj mlađih od 15 godina. Ova dva momenta bi se mogla smatrati krucijalnim u demografskom razvitu Srbije zato što njihova sinergija opredeljuje budući demografski razvoj, a oni ujedno pokazuju kako se naša zemlja nalazi u poslednjoj fazi starosnog talasanja koju karakteriše opadanje broja stanovnika i demografsko starenje.

Mogućnost da se standardno metodološko rešenje (relativni udeo starijeg stanovništva od 65) za praćenje nivoa starenja stanovništva dopuni alternativnim merama kao što je aritmetički i geometrijski koeficijent starenja je posebno pogodno u zemljama koje karakterišu turbulentne kohortne promene, tj. gde su mnogobrojne generacije reprodukovale bronje kohorte i obrnuto. Oni uspevaju da detektuju promene u internom sastavu starog stanovništva, čime su na primeru Srbije jasno pokazali svršishodnost jer su ukazali na period izrazitog starenja starih između 2002. i 2011. godine, kada su u staro stanovništvo ušli pripadnici krnjih generacija. Sa druge strane, koeficijenti "oštine" i "dubine" starenja su prepoznali i period jasnog podmlađivanja starije populacije koje je karakteristično za period nakon 2011. godine, kada su najstariji pripadnici bebi bum generacije prešli starosnu granicu od 65 godina. Tako je kohortni talas bebi bumera stigao do starog stanovništva koje je podmladio (dinamičnije povećanje koeficijenta starosti od koeficijenta oštine i dubine), za razliku od prethodnog međupopisnog perioda kada su krnje generacije rođene za vreme Drugog svetskog rata uticale na starenje starih (period produbljivanja i pooštravanja starenja).

ZAKLJUČAK

Relativno slabo osvrtanje na pitanja starenja stanovništva sve do devedesetih godina prošlog veka je u skladu sa razvojem ovog procesa koji karakteriše velika inercija, odnosno decenjska distanca koja je protekla od početka delovanja faktora koji utiču na njega i očiglednih posledica starenja stanovništva. Zato i postoji osetna razlika u načinu na koji se istražuje starenje stanovništva u prošlosti i u skorijem periodu, pa iako je predmet isti i obuhvata starosnu strukturu, staro stanovništvo ili starenje stanovništva, konteksti se značajno razlikuju. Čak i radovi koji su u prošlosti prepoznali "zahuktavanje" procesa demografskog starenja su zbog relativno tradicionalnog pristupa ovoj problematici imali drugačiji pristup od savremenijih studija. Sa pojačanom vidljivošću izazova koje starenje stanovništva sa sobom nosi, ali i sa intenziviranjem samog procesa, umnožavaju se i istraživačka interesovanja kada je ova tema u pitanju. Tako se čini da je postojao raskorak između ozbiljnosti problema starenja stanovništva i broja istraživača koji su se bavili ovom temom, ali ne samo u Srbiji već globalno, pa se može reći da je ovo tema novijeg datuma.

Revitalizovanje rađanja nakon ratova je okrepilo starosnu strukturu zahvaljujući kompenzaciji rađanja, što je imalo ne samo trenutni efekat, već i dugoročni uticaj na starosnu distribuciju, stvarajući primarni "starosni talas". Prilično strm pad rađanja nakon posleratne kompenzacije (stopa nataliteta je nakon 1956. pala od preko 20% na 15% do 1965. godine) korespondira sa mnogim promenama u društvu kao što je proces industrijalizacije, deruralizacije i deagrarizacije, izlazak žena na tržište rada u masovnijem broju, značajno povećan obuhvat obrazovanjem itd. Ovo su samo neki od činioča koji su doprineli opadanju broja rađanja koje je neposredno nakon završetka bebi buma, tačnije od 1956. godine bilo nedovoljno za zamenu generacija. Stopa mortaliteta je posle inicijalnog opadanja pedesetih godina skoro pola veka bila nepromenjena, da bi tek sa intenziviranjem starenja stanovništva došlo do povećanja opšte smrtnosti stanovništva Srbije. Formiranje primarnog (bebi bum generacija) i sekundarnog (echo generacija) starosnog talasa kao "proizvoda" starosne ondulacije ima značajan uticaj na kretanje ukupnog stanovništva jer možemo očekivati da će opadanje broja stanovnika biti izraženije za nekoliko decenija kad bebi bumeri uđu u najstarije stanovništvo. S druge strane, echo generacija vrši ulogu "katalizatora" starenja jer zbog svoje brojnosti i starosne pozicije (pripadnici ove kohorte su 2019. godine imali između 35 i 47 godina) delimično uspevaju da demografski izbalansiraju već izuzetno ostarelo stanovništvo.

Uključivanje u analizu koeficijenta oštine i dubine starenja stanovništva daje mogućnosti da se utvrde efekti veličine generacija koje ulaze u staro stanovništvo u zavisnosti od toga da li su nastale u periodu kompenzacije

ili smanjenog rađanja. Analiza na primeru Srbije je potvrdila daje u međupopisnom periodu između 2002. i 2011. godine u staro stanovištvo ušla krna generacija rođena na vreme Drugog svetskog rata, dok vrednosti indikatora starenja za period nakon 2011. godine jasno pokazuju da je došlo do podmlađivanja starog stanovništva. Tako je nakon ukazivanja na starenje starih, preko alterinativnih koeficijenta omogućeno i praćenje nove promene u internoj starosnoj strukturi starog stanovništva. Na osnovu teorijskih postavki neregularnih kohortnih tokova i trodimenzionalnog metodološkog aparata za praćenje starenja stanovništva, zaključujemo da u starom stanovništvu tokom druge decenije 21. veka dominiraju "mladi stari", ali i da je taj fenomen vremenski ograničen. Nakon određenog perioda starosno talasanje će se nastaviti, čime će se bebi bumeri "preseliti" u najstarije grupe, tako da će koeficijenti oštine i dubine starenja ukazati na starenje starih, jer će "mladi stari" u tom trenutku biti kohorte rođene za vreme niskog fertiliteta.

LITERATURA I IZVORI

- Chu, C. (1997). Age-Distribution Dynamics and Aging Indexes. *Demography*, 34(4), 551-563.
- Devedžić, M. & Stojilković Gnijatović, J. (2015). *Demografski profil starog stanovništva*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Kurek, S. (2007). Population ageing research from a geographical perspective - methodological approach. *Bulletin of Geography (Socio-economic Series)*, 8, 30-49. Preuzeto sa: https://www.bulletinofgeography.umk.pl/8_2007/S_Kurek.pdf.
- Kurek, S. (2008). *Typologia starzenia się ludności Polski w ujęciu przestrzennym*. Preuzeto sa: <http://uatacz.up.krakow.pl/~wwwaupc/index.php/wigup/article/viewFile/1095/986>.
- Mihajlović, T. (2013). Demografsko starenje starog stanovništva Srbije. *Zbornik radova - Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu*, 61, 73-102. Preuzeto sa: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1450-7552/2013/1450-75521361073M.pdf>.
- Nath, D. C., & Islam, N. (2009). New Indices: An Application of Measuring the Aging Process of Some Asian Countries with Special Reference to Bangladesh. *Population Ageing*, 2, 23–39. doi 10.1007/s12062-009-9016-2
- Pool, I. (2005). Age strucutural transitions and policy: frameworks. In: Tuljapukur, S., I. Pool, & Prachuabmoh, V. (Eds.), *Riding the Age Waves - Volume 1* (pp. 13-39). Dordrecht, The Netherlands: Springer.
- Pool, I., Prachuabmoh, V., & Tuljapurkar, S. (2005). Age-structural transitions, population waves and "Political arithmetick". In: Tuljapukur, S., I. Pool, & Prachuabmoh, V. (Eds.), *Riding the Age Waves - Volume 1* (pp. 3-10). Dordrecht, The Netherlands: Springer.
- Pool, I., & Wong, L. (2006). Age-Structural Transitions and Policy: An Emerging Issue. In: Pool, I., L. Wong, & Vilquin (Eds.), *Age-Structural Transitions: Challenges for Development* (pp. 3-20). Paris: CICRED. Preuzeto sa: <http://www.cicred.org/Eng/Publications/pdf/AgeStructural-Book.pdf>.

- Penev, G. (1998). Trends of demographic ageing and feminization of aged population in Serbia. *Stanovništvo*, 36(3-4), 43-60. <https://doi.org/10.2298/STNV9804043P>
- Radivojević, B. & Penev, G. (2014). Demographic losses of Serbia in the first world war and their long-term consequences. *Economic Annals*, 59(203), 29-54. <https://doi.org/10.2298/EKA1403029R>
- Republički zavod za statistiku (2003). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2002. Starost i pol, knjiga 2*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Republički zavod za statistiku (2012). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. Pol i starost, knjiga 2*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Republički zavod za statistiku (2007). *Demografska statistika 2004*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Republički zavod za statistiku (2008). *Demografska statistika 2005*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Republički zavod za statistiku (2008a). *Demografska statistika 2006*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Republički zavod za statistiku (2009). *Demografska statistika 2007*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Republički zavod za statistiku (2009a). *Demografska statistika 2008*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Republički zavod za statistiku (2010). *Demografska statistika 2009*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Republički zavod za statistiku (2011). *Demografska statistika 2010*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Republički zavod za statistiku (2011a). *Demografska statistika 2011*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Republički zavod za statistiku (2013). *Demografska statistika 2012*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Republički zavod za statistiku (2014). *Demografska statistika 2013*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Republički zavod za statistiku (2015). *Demografska statistika 2014*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Republički zavod za statistiku (2016). *Demografska statistika 2015*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Republički zavod za statistiku (2017). *Demografska statistika 2016*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Republički zavod za statistiku (2018). *Demografska statistika 2017*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Republički zavod za statistiku (2019). *Demografska statistika 2018*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Republički zavod za statistiku (2019a). *Vitalni događaji 2019*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.

- Republički zavod za statistiku (2019b). *Procene stanovništva 2019*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Rowland, D. (1984). Old Age and the Demographic Transition. *Population Studies*, 38(1), 73-87.
- Rowland, D. (2006). *Demographic Methods and Concepts*. Dostupno na: <https://global.oup.com/academic/product/demographic-methods-and-concepts-9780198752639?cc=us&lang=en&>.
- Stojilković, J. & Dinić, D. (2012). Demografska i socijalna dimenzija starenja starih u Srbiji. *Gerontologija*, 2, 61-78.
- Stojilković Gnjatović, J., & Sekulić, L. (2017). Ageing of Baby Boom Generation in Serbia: Past, Present and Future Trends. In: Janeska, V., & Lozanoska, A. (Eds.) *The Population od the Balkans at the Dawn of the 21st Century* (pp. 275-291). Skopje: Institute of economics.
- Stojilković Gnjatović, J. (2019). Teorijski i konceptualni okvir izučavanja starenja stanovništva. *Stanovništvo*, 57 (2), 13-33. <https://doi.org/10.2298/STNV1902013S>
- Savezni zavod za statistiku (1959). *Popis stanovništva 1953 - Vitalna i etnička obeležja, knjiga 1*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Savezni zavod za statistiku (1965). *Popis stanovništva 1961. Pol i starost, knjiga 11*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Savezni zavod za statistiku (1973). *Popis stanovništva 1971. Pol i starost, knjiga broj 8*. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.
- Savezni zavod za statistiku (1981). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. Stanovništvo prema polu i starosti*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Savezni zavod za statistiku (1991). *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava, 1991. Starost i pol, knjiga 4*. Beograd: Republički zavod za statistiku Savezne Republike Srbije.
- Tasić, D. (1963). Dugoročne promene starosne strukture stanovništva Jugoslavije. *Stanovništvo*, 1, 9-45.
- Tuljapurkar, S., Pool, I. & Prachuabmoh, V. (Eds.). (2005) *Population, resources and development - Riding the Age Waves Volume 1*. Dordrecht: Springer.
- Tuljapurkar, S., Ogawa, N. & Gauthier, A. (Eds.). (2010) *Ageing in Advanced Industrial States - Riding the Age Waves Volume 3*. Dordrecht: Springer.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: MATE.

AGE WAVES OF BABY BOOM AND BABY BUST GENERATIONS THROUGH ARITHMETIC AND GEOMETRIC COEFFICIENTS OF POPULATION AGEING IN SERBIA

Jelena STOJILKOVIĆ GNJATOVIĆ, Mirjana DEVEDŽIĆ

SUMMARY

The newer theoretical concepts that encompass relations between natural movement of population and changes in age distribution can offer new possibilities for a more comprehensive analysis of the demographic history in a particular population. As a consequence of uneven fertility rates in the past, the age structure is susceptible to age waves, meaning that given fluctuation in the past had shaped cohorts of different numbers, with mortality having greater or lesser influence depending on the stage of demographic transition. The formation of the unique baby boom generation (born 1947-1956) in Serbia after the Second World War is the demographic event that triggered the primary age wave because it reproduced the “echo” generation (1972-1984) which is today a “counterweight” to extreme population aging since the share of baby boomers has become higher than the share of those younger than 15 years. The cohort trajectory of the baby boom generation will have a strong impact on demographic aging starting from 2012, when the oldest baby boomers turn 65, up until 2021, when the youngest will enter the old population. Therefore, it is necessary to have an appropriate methodological apparatus that recognizes the changes that occur at the top of the age pyramid and can determine the characteristics of the internal age distribution of the old population. The construction of two indices in addition to the classical age coefficient (share of people older than 65) creates a three-dimensional approach to population aging which, through arithmetic (aged gap coefficient) and geometric (aged distribution sensitive aging) coefficient, provides insight into age heterogeneity of the elderly. If we consult the proportion of people older than 65, in the last inter-census period 2002-2011, the share of the older population increased almost unnoticeably, while the arithmetic and geometric coefficient clearly indicate aging of the oldest old. The generation that entered the old population before 2011 was born during the Second World War, pointing out the importance of the age waves, especially since after this, an extremely large baby boom generation was born. The estimated age structure for the period 2012-2019 shows that there has been an increase in the share of people over 65, but also a rejuvenation of the elderly population because the arithmetic and geometric coefficient of aging had slower pace of increase. Serbia is in the last phase of age structural transition, because population is not only aging, but also is declining, indicating that unfavorable demographic inertia is in effect.

Keywords: population aging, cohort, demographic transition, baby boom generation, aging of the oldest old.

Originalni naučni rad

Primljen: 28.11.2020.

Prihvaćen: 22.12.2020.

UDK: 314.332:911.37(497.11)

doi: 10.5937/demografija20170295

RODNE ULOGE I OBRAZOVANJE KAO ELEMENTI OBJAŠNJENJA FERTILITETA PO TIPU NASELJA U SRBIJI

Ankica ŠOBOT*Centar za demografska istraživanja-Institut društvenih nauka, Beograd. e-mail: ankica.sobot@gmail.com*

Sažetak: Ovaj tekst je usmeren na razmatranje razlike u fertilitetu gradskih i ostalih naselja u Srbiji, sa stanovišta različitosti koje se tiču obrazovanja i rodnih uloga. Okvir diskutovanja čine rezultati relevantnih empirijskih istraživanja koja razmatraju rodnu ravnopravnost, kao i predstavljeni podaci o nivou obrazovanja, za oba tipa naselja. U pogledu fertiliteta, korišćeni su podaci popisa stanovništva i predstavljeni su kroz dva pokazatelja. To su stope kumulativnog fertiliteta i udio žena bez živorodene dece. Fokus je na generacijama rođenim u drugoj polovini 20. veka, posmatrajući kohorte koje su u reproduktivnom periodu, kao i one koje više nisu. Različitosti prema tipu naselja ne posmatraju se samo za Srbiju u celini, već su stavljene i u okvir statističkih regionalnih područja. Pad kumulativnog fertiliteta, pomeranje tranzicije u roditeljstvo i udeli žena bez dece kako u optimalnom reproduktivnom periodu, tako i u kohortama pri kraju reproduktivnog perioda, naglašeniji su u gradskoj populaciji. Ipak, ove tendencije postoje i u ostalim naseljima, uprkos tome što posmatrani pokazatelji fertiliteta ne odražavaju težinu regulisanja niskog fertiliteta u ovom tipu naselja. Veoma niske stope kumulativnog fertiliteta u gradskim naseljima su rezultat nedovoljne prilagođenosti institucionalnog okvira emancipacijskim procesima u sferi rodnih uloga. Negativni efekti tradicionalnog patrijarhata u ostalim naseljima vidljiviji su kroz neke druge demografske pokazatelje koji su u tesnoj vezi sa pitanjem niskog fertiliteta. Otuda se ne može zanemariti važnost rodnog aspekta ni kada je reč o ostalim naseljima.

Ključne reči: reproduktivno ponašanje, kumulativne stope fertiliteta, gradska i ostala naselja, obrazovanje, rodne uloge.

Abstract: This text is aimed at the consideration of differences related to fertility of urban and non-urban settlements in Serbia, from the point of view of differentiation concerning education and gender roles. The discussion framework consists of the results of relevant empirical researches that consider gender equality, as well as the presented data about level of education for both types of settlements. In terms of fertility, we used census data and presented two indicators. These are the cumulative live birth rates and the shares of women who have not given birth. The focus is on the generations born in the second half of the 20th century, observing the cohorts that are in the reproductive period, as well as those that came out. Differences between urban and non-urban settlements are not only observed for Serbia as a whole, but are also placed within the framework of statistical

regional areas. The decline in cumulative fertility, the postponement of parenthood and the shares of women without children both in the optimal reproductive period and in the cohorts at the end of reproductive period are more pronounced in the urban population. However, these tendencies also have existed in non-urban settlements, despite the fact that the observed fertility indicators do not reflect the difficulty of regulating low fertility in this type of settlement. Very low cumulative fertility rates in the urban settlements are the result of insufficient adjustment of the institutional framework to emancipatory processes in the sphere of gender roles. The negative effects of traditional patriarchy in non-urban settlements are more visible through some other demographic indicators that are closely related to the issue of low fertility. Hence, the importance of the gender aspect cannot be neglected when it comes to non-urban settlements.

Keywords: schildbirth behaviour, cumulative fertility rates, urban and non-urban settlements, educational attainment, gender roles.

UVOD

Istraživanja determinističke osnove fenomena nedovoljnog rađanja tokom poslednje dve decenije iskristalisala su više pitanja, bitnih za objašnjenje reproduktivnog ponašanja. Unutar makro i mikro okruženja uspostavlja se složena povezanost niza faktora koji međusobnim delovanjem uspostavljaju savremeni fertilitetni obrazac (Philipov, Liefbroer & Klobas, 2015). U tim okvirima, pored ostalog, u literaturi se jasno prepoznaće važnost socio-kulturološkog konteksta, obrazovanja i rodnog aspekta kao bitnih elemenata reproduktivnog ponašanja i nivoa fertiliteta u evropskim državama (Lesthaeghe & Neels, 2002; Van de Kaa, 2003; Gauthier & Philipov, 2008; Adsera, 2011; Testa, 2014; Neyer & Rieck, 2009; Rovny, 2011; Boeckmann, Misra & Budig, 2014).

U Srbiji se pitanje niskog fertiliteta rasvetjava sa nekoliko aspekata i svaki pojedinačan pristup dao je specifičan doprinos sagledavanju njegove determinističke osnove. U sociološkim istraživanjima krajem 1980-ih i tokom 1990-ih, prepoznata je važnost rodnog aspekta i obrazovanja kao faktora oblikovanja iskustva roditeljstva, podele roditeljskih aktivnosti između žena i muškaraca i odlučivanja o rađanju (Blagojević, 1991; Blagojević, 1997). Novijim razmatranjima u srpskoj demografiji rasvetjava se veza između obrazovanja i stopa rađanja (Rašević & Vasić, 2017; Mirić 2019), uticaj psiholoških faktora na odluke o rađanju drugog deteta kod visokoobrazovanih žena (Nikitović, Buturović, Ignjatović, 2018), kao i rodni aspekt reproduktivnog ponašanja (Šobot, 2014; Šobot, 2019). Deo razmatranja se tiče prostorne dimenzije niskog fertiliteta, određujući je kao socio-kulturološki aspekt reproduktivnog ponašanja. Tako se kroz regionalni kontekst evropskih država analizira starosni model fertiliteta (Galjak, 2018). Prostorna dimenzija je prisutna i u tumačenju obrazaca Druge demografske

tranzicije s obzirom na specifičnosti fertiliteta u Srbiji (Arsenović, Nikitović, Magdalenić, 2018; Nikitović, Arsenović, Sekulić i Bajat, 2019).

Prostorni aspekt jeste relevantan pristup i u istraživanjima rodnih obrazaca ponašanja i shvatanja rodne jednakosti. U tom kontekstu, akcenat se stavlja na osobenosti društvenog razvoja i na vezu između rodnih obrazaca na jednoj, i socio-ekonomskog i kulturološkog okruženja, na drugoj strani. Osobenosti razvoja srpskog društva tokom druge polovine 20. veka uobičavale su preovladavajući model podele rodnih uloga i promene u pogledu položaja žena (Đurić-Kuzmanović, 2002). Takođe, nejednakosti društvenog razvoja determinišu i različitosti rodnih režima država centra i poluperifrije, a one su bitne sa stanovišta razumevanja praksi roditeljstva u Srbiji kao relevantnom okviru niskog fertiliteta (Blagojević Hjuson, 2014).

Tekst pred nama rasvetjava prostornu dimenziju niskog fertiliteta u Srbiji, posmatranjem diferenciranosti prema tipu naselja¹. On je eksplorativnog karaktera, ali njegov cilj nije samo da ukaže na diferenciranost nivoa radanja, već da se u kontekstu razlika u pogledu obrazovanja i rodnih obrazaca protumače pokazatelji reproduktivnog ponašanja u gradskim i ostalim naseljima.

Istraživanja rodnih obrazaca i stavova prema rodnim ulogama u Srbiji, sprovedena tokom poslednje dve decenije, otkrivaju razlike u pogledu shvatanja rodne ravnopravnosti i prihvatanja modernizacijskih procesa u toj sferi, kako kada je reč o gradskim i seoskim sredinama, tako i s obzirom na nivo obrazovanja (Ignjatović i dr. 2011; Bobić, 2017; Sekulić, 2017; Poleti Čosić & Petrović Trifunović, 2017). U kontekstu ovih istraživačkih nalaza, biće sagledane osobenosti nivoa rađanja i reproduktivnog ponašanja prema tipu naselja.

Na temelju relevantnih istraživanja niskog fertiliteta, kao i onih o različitostima dva tipa naselja koje se tiču rodnih uloga, formulisano je nekoliko ključnih stavova koji su oblikovali pristup diskutovanja teme ovog rada. Oni glase:

- Rodne uloge predstavljaju relevantne faktore fertiliteta;
- Nivo obrazovanja je relevantan faktor, kako za fertilitet, tako i za rodne obrasce ponašanja;
- Distinkcija gradska-ostala naselja nije samo prostorna dimenzija

---

¹ U tekstu se koristi tipologija naselja koja se primenjuje u statistici stanovništva Republičkog zavoda za statistiku, a koja podrazumeva podelu na gradska i ostala. Tipologija naselja je složeno pitanje koje podstiče diskusiju u okviru akademske zajednice i privlači pažnju stručne i naučne javnosti (Živanović, 2018). Ne ulazeći dublje u ovu problematiku, odlučeno je da se i u grafičkim prikazima i u samom tekstu pridržava zvanične tipologije naselja. Grupa naselja definisana kao "ostala" mogla bi se odrediti kao ona koja nisu gradska, ali ne i kao seoska naselja. Iz tog razloga izbegнута је formulacija "ruralna" или "seoska" i ako bi to bilo prihvatljivije u stilskom pogledu kada je u pitanju sadržaj teksta.

niskog fertiliteta, već ona implicira osobenosti dva socio-kulturološka okvira unutar kojih se uspostavlja veza između reproduktivnog ponašanja i rodnih uloga;

- Karakteristike gradskih i ostalih naselja u pogledu nivoa obrazovanja žena, kao i one u pogledu rodne ravnopravnosti, produkuju razlike u reproduktivnom ponašanju i u nivou fertiliteta.

Ranije je analizom podataka vitalne statistike ukazano na osobenosti nivoa rađanja u seoskim naseljima srpskog društva krajem 20. veka, podvlačeći nepovoljnosti koje se tiču starosne i polne strukture, iako je fertilitet bio viši nego u gradskim naseljima (Penev, 1999). U radu pred nama predstavljena su dva pokazatelja fertiliteta, izračunata na temelju podataka Popisa stanovništva. To su stope kumulativnog fertiliteta i ideo žena bez dece, posmatrani za kohorte žena koje su u reproduktivnom periodu, kao i za one koje više nisu. Novinu predstavlja i to što su u fokusu objašnjenja diferenciranosti fertiliteta prema tipu naselja rodne uloge i obrazovanje, kao socio-kulturološki elementi.

Ovaj pristup je zasnovan na nedvosmisleno pozitivnom stavu prema rodnoj ravnopravnosti, kao faktoru fertiliteta. Evropske države se razlikuju u pogledu prihvaćenosti rodne ravnopravnosti kao segmenta savremenog fertilitetnog obrasca, što se vidi kroz različite pristupe najvažnijim pitanjima koja se tiču usklađenosti porodice i posla, a u konačnom ishodu kroz razlike u stopama rađanja (Šobot, 2014a; Šobot, 2019).

TEORIJSKI OKVIR

Predmet razmatranja u radu je fertilitet stanovništva gradskih i ostalih naselja u Srbiji. U relevantnoj literaturi koja tretira pitanje niskog fertiliteta opšte je prihvaćen stav da su rodne uloge važan faktor reproduktivnog ponašanja u postindustrijskim društvima. Otuda namera da se u ovom radu različitost fertiliteta po tipu naselja prodiskutuje sa stanovišta rodnih obrazaca ponašanja i osobenosti u pogledu obrazovanja. Takav pristup svoju argumentaciju ima i u sociološkom diskursu koji definiše pojam rodnih uloga i podvlači njihovu društvenu determinisanost.

Rodni obrasci ponašanja su društveni konstrukt, a distinkcija privatno-javno je u osnovi asimetrične podele rodnih uloga i društvene nejednakosti između žena i muškaraca (Papić, 1989). Podređen i marginalizovan položaj žena je duboko društveno uslovljen, a kao produkt društvene strukture on se kontinuirano reprodukuje kroz različite vidove manifestacije, pa se sa nepovoljnim društvenim položajem suočavaju i žene koje su dostigle određeni stepen emancipacije, kao što je slučaj sa onima koje su stekle visoko obrazovanje (Blagojević, 1991). Dostignuti stepen modernizacijskog procesa koji pored pretežnog angažovanja žena u sferi porodice implicira i njenu

zaposlenost van kuće, znači pojačano trošenje ženskih resursa jer su oni i dalje ključni za funkcionisanje porodične zajednice na nivou svakodnevice (Blagojević, 1997).

Teorijski koncept ovog rada podrazumeva kompleksnu vezu koja postoji na relaciji fertilitet - tip naselja - rodne uloge - obrazovanje. Gradska i ostala naselja su socio-kulturološke celine unutar kojih se formiraju rodni obrasci ponašanja i uspostavljaju stavovi prema rodnoj ravnopravnosti. Kada je reč o obrazovanju, ono se posmatra kao faktor rodnih obrazaca i stavova o rodnoj ravnopravnosti, ali i kao faktor reproduktivnog ponašanja.

Imajući sve navedeno u vidu, tumačenje diferenciranosti fertiliteta po tipu naselja zasnovano je na stavu da razlike u udelu lica koja imaju visoko obrazovanje jesu relevantne sa stanovišta uticaja rodnih uloga na fertilitet. Veća zastupljenost visokoobrazovanih žena u gradskim naseljima može u većoj meri da istakne negativan uticaj asimetričnosti rodnih uloga unutar porodice, kroz veću izraženost fenomena nedovoljnog rađanja. Suprotno od toga, niski udeli žena koje imaju visoko obrazovanje i veća raširenost tradicionalnog patrijarhalnog obrasca u ostalim naseljima, predstavljaju drugačije okolnosti uspostavljanja veze između rodnih uloga i reproduktivnog ponašanja. Koncept "samo-žrtvujućeg matrijahata" na mikro nivou (Blagojević, 1997) jeste važan za objašnjenje fertilitetnog obrasca u naseljima koja se odlikuju nižim stepenom emancipacijskog procesa.

Referentni okvir diskusije čine i istraživački nalazi koji se tiču specifičnosti rodnih uloga po tipu naselja, uticaja obrazovanja na rodne obrasce i na stavove o rodnoj ravnopravnosti, kao i oni koji su relevantni sa stanovišta uticaja obrazovanja na reproduktivno ponašanje.

Naselje kao socio-kulturološka odrednica rodnih uloga

U komparativnom istraživanju stavova o rodnim ulogama u Sloveniji, Černič (2007) je pošla od važnosti uticaja strukturalnih i ideooloških faktora, stavljujući ih u kontekst specifične povezanosti sa nivoom socio-ekonomskog razvoja ruralnih i urbanih područja. Urbana ženska populacija ima najmodernije, a poljoprivrednice imaju najkonzervativnije stavove o rodnim ulogama. Međutim, uključivanje drugih nezavisnih varijabli je pokazalo da povezanost stavova o rodnim ulogama sa pripadnošću urbanom ili ruralnom području nije prioritetna i da je ona posredovana stavovima koji se tiču obrazovanja i braka (Černič, 2007). U pogledu podele rodnih uloga u realnom životu, evidentirana je dominantna angažovanost žena u aktivnostima podizanja dece u sve tri grupe. Ipak, postojala je i razlika. Žene iz urbanih naselja, kao i one iz ruralnih koje nisu poljoprivrednice bile su nešto manje opterećene, ali su one u većoj meri bile nezadovoljne organizacijom svakodnevnih poslova i podelom obaveza

vezanim za domaćinstvo. Takođe, one bi se najvećim delom opredelile da budu zaposlene van kuće, pri čemu bi najveći deo njih izabralo zaposlenost s punim radnim vremenom. Mogućnost koja bi podrazumevala da ne rade i da budu posvećene samo podizanju dece bila je gotovo zanemarljiva, osim kod malog dela poljoprivrednica.

Istraživanje stavova u Srbiji, sprovedeno 2010. godine, potvrđuje da u pogledu shvatanja i prihvatanja rodne ravnopravnosti postoji specifičnost onog dela populacije koja se bavi poljoprivredom, što ste manifestovalo kroz češće iskazivanje da devojčice treba da budu poslušne, da se lepo ponašaju i da pomažu u kući, u poređenju sa drugim ispitanicima (Ignjatović i dr., 2011). Međutim, percipiranje ruralne sredine kao područja koje se odlikuje nepovoljnim društvenim položajem žena usled očitog odsustva rodne ravnopravnosti, prisutno je kod značajne većine ispitanika oba pola. Rezultati ovog istraživanja ukazuju da se prihvatanje rodne ravnopravnosti može dovesti u vezu sa veličinom i razvijenošću naselja. Na području Grada Beograda, rodna ravnopravnost kao društvena vrednost je najviše prihvaćena, što je dovodeno u vezu sa obrazovnom struktururom.

Jedno novije istraživanje, usmereno ka rasvetljavanju odnosa prema porodici i organizaciji porodičnog života u srpskom društvu na početku 21. veka iz perspektive rodnih uloga, pokriva nekoliko tema. Razmatrajući uticaj političke kulture na stavove prema porodičnom životu, uočava se da je konzervativizam najmanje prisutan u velikim gradovima, regionalnim centrima i u Vojvodini, a da je najprisutniji u selima (Sekulić, 2017). Merena je i zastupljenost patrijarhalnosti, stavovima o podeli uloga, o zaposlenosti žene i o njenom položaju unutar porodice, a najveća vidljivost je konstatovana u seoskim naseljima, kroz najčešću prisutnost u umerenom obliku (Bobić, 2017). Istražujući institucionalnu podršku usklađivanju profesionalne i porodične sfere, uočena je manja dostupnost ustanova za čuvanje dece u seoskim sredinama, što je nepovoljna okolnost, ali se ukazuje na to da zastupljenost stavova kojima se iskazuje prioritetna obaveza porodice da brine o deci, implicira i manju sklonost ka ovakvom načinu zbrinjavanja male dece (Poleti Ćosić & Petrović Trifunović, 2017).

Rezultati navedenih istraživanja ukazuju da između dva tipa naselja postoji različitost u pogledu prihvatanja rodne ravnopravnosti. U gradskim naseljima su zastupljeniji moderniji stavovi i rodni obrasci ponašanja, dok su u ruralnim naseljima rašireniji konzervativniji stavovi i tradicionalni obrazac podele rodnih uloga.

Obrazovanje i rodne uloge

Nivo obrazovanja u značajnoj meri determiniše prihvacenost rodne ravnopravnosti, mada u ženskoj populaciji nema bitnije razlike između

onih koje imaju visoko i onih koje imaju srednje obrazovanje, dok je kod muškaraca vidljivije da je pozitivan stav prisutniji kod najobrazovаниjih (Ignjatović i dr., 2011). Rezultati istog istraživanja upućuju na vezu između obrazovanja i shvatanja rodne ravnopravnosti, i kod žena i kod muškaraca, što se objašnjava time da uslovi života uobičavaju i odnose unutar porodice. Ukoliko je nivo obrazovanja viši, razlika između muškaraca i žena u pogledu shvatanja rodne ravnopravnosti je manja. Visokoobrazovane žene češće su navodile ravnopravnost u javnoj sferi, zaradama i ukidanje predrasuda, a podelu rada u domaćinstvu su percipirale u manjoj meri nego one koje su imale srednje obrazovanje.

O vezi između obrazovanja i uspostavljanja rodnih modela može se govoriti i sa stanovišta prihvaćenosti određenog vrednosnog sistema koji je relevantan za shvatanje porodičnog života i uspostavljanje odnosa unutar porodice. Žene koje imaju visoko obrazovanje iskazivale su manje konzervativne, a naglašenije emancipacijske stavove (Sekulić, 2017). U skladu sa tim je i nalaz koji govori o tome da je većina ispitanica sa visokim obrazovanjem pripadala kategoriji niske patrijarhalnosti, a u pogledu odluka o rađanju i broju dece, većina njih se rukovodila dogovorom sa partnerom (Bobić, 2017). Među ženama koje su imale srednje obrazovanje, bio je veći ideo onih sa višim nivoom patrijarhalnosti, ali ideo onih koje su odluke o broju dece donele u dogовору sa partnerom nije bitnije zaostajao u odnosu na visokoobrazovane.

Obrazovanje i reproduktivno ponašanje

Veza između obrazovanja, rodnih uloga i reproduktivnog ponašanja, eksplicitino je definisana kao jedna od ključnih za razumevanje determinističke osnove niskog fertiliteta (Blagojević, 1991). Istraživanjem praksi roditeljstva prepoznat je negativan uticaj konflikta uloga, iskustva sa kojim su pre svega suočene visokoobrazovane žene koje imaju malu decu. Takve okolnosti nisu povoljne sa stanovišta donošenja odluka o rađanju drugog deteta, a kao odgovor na njih javlja se i odustajanje, uprkos tome što je model porodica sa dvoje dece najšire prihvaćeni ideal (Blagojević, 1997).

Kada je reč o uticaju obrazovanja na savremeni feritilitetni obrazac, u novijim naučnim razmatranjima ukazuje se na mogućnost pozitivne veze između visokog obrazovanja i fertiliteta. Međutim, bitnu ulogu ima to da li institucionalni kontekst otvara mogućnosti da se paralelno sa profesionalnom karijerom realizuje i željena veličina porodice (Testa, 2014). Uticaj visokog obrazovanja na reproduktivno ponašanje odvija se putem određenih mehanizama i povezan je sa varijablama kao što su zaposlenost, obrazovne kvalifikacije partnera, kao i manje konzervativni stavovi o partnerstvu i porodici (Davia & Legazpe, 2015). To je složen mehanizam

uticaja, koji je uslovjen i mikro i makro okruženjem. Kada su okolnosti povoljne sa stanovišta mogućnosti da se porodična i profesionalna sfere bolje usklade i da oportuni troškovi podizanja male dece budu niži, onda se i negativni efekti odlaganja rađanja mogu ublažiti. Na to ukazuju i Rašević i Vasić (2017) u analizi veze između nivoa obrazovanja i tendencija stopa ukupnog fertiliteta u Srbiji od 2000-tih.

Odlaganje tranzicije u roditeljstvo među visokoobrazovanim osobama nije samo posledica produženog školovanja. Ono se dovodi u vezu sa potrebom budućih roditelja da umanje neizvesnost, koja implicira i ekonomsku sigurnost porodice i oportune troškove roditeljstva (Vikat, 2004; Adsera, 2011; Vignoli et al., 2018). Imajući u vidu da se u stranoj literaturi ističe da visokoobrazovane žene u kasnijim godinama rađanja mogu da „nadoknade“ odlaganje rađanja, na temelju statističke analize razlike u kumulativnom fertilitetu žena koje imaju visoko obrazovanje i onih koje imaju niže nivoe obrazovanja, pokazano je da u Srbiji to nije slučaj (Mirić, 2019). Razlozi se vide u nedostacima institucionalne podrške usklađivanju sfera porodice i profesije, a kao dodatni ograničavajući faktori navode se brojna strukturalna ograničenja u pogledu tranzicije ka roditeljstvu, pozivajući se na relevantna istraživanja.

Veza između obrazovanja i rađanja uključuje niz specifičnih pitanja i varijabli koje posreduju i usmeravaju uticaj obrazovnog nivoa na reproduktivno ponašanje. Otuda se i u našoj literaturi, u novijim razmatranjima ispituje uticaj subjektivnog zadovoljstva na rađanje drugog deteta među visokoobrazovanim ženama (Nikitović, Buturović & Ignjatović, 2018). Autori konstatuju važnost neekonomskog aspekta za uobičavanje veze između životnog zadovoljstva i namere rađanja drugog deteta, pri čemu navode da „propušteno“ usled kasnije tranzicije u roditeljstvo, može da se „nadoknadi“ ukoliko se stvore uslovi za uspostavljanje ravnopravnijeg rodnog odnosa. Naravno, kako i sami autori ističu, dodatna istraživanja uticaja obrazovanja bi omogućila precizniji uvid u ovu vezu, uzimajući u obzir i njen uticaj među onima koji imaju srednji nivo obrazovanja.

PREGLED ODABRANIH POKAZATELJA PO TIPU NASELJA

Ovaj deo rada usmeren je ka sagledavanju diferenciranosti između gradskih i ostalih naselja u pogledu obrazovne strukture stanovništva i reproduktivnog ponašanja. U tu svrhu odabrano je nekoliko pokazatelja. Kada je reč o obrazovanju, koriste se podaci Popisa stanovništva 2011, a fokus je na ženskoj populaciji i udelu lica koja imaju visoko obrazovanje. Takav pristup je povezan sa predstavljenim istraživačkim nalazima koja upućuju na važnost obrazovanja i kao faktora rodnih obrazaca i kao faktora fertiliteta.

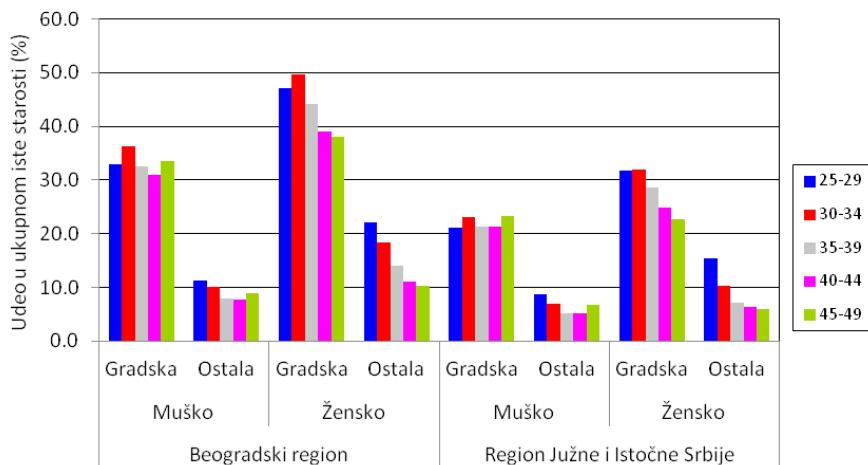
U pogledu reproduktivnog ponašanja, posmatraju se prosečan broj živorođenih po ženi i udeo žena bez dece, izračunati prema podacima popisa stanovništva za popisne godine 1991, 2002. i 2011. Izabrani pokazatelji su predstavljeni za kohorte koje pripadaju reproduktivnom periodu, kao i za one koje više ne pripadaju.

Diferenciranost gradskih i ostalih naselja posmatra se ne samo na nivou Srbije, već je uključen i regionalni aspekt. Sagledavanje razlika između dva tipa naselja na nivou statističkih regiona, daje osnovu za dublje istraživanje uticaja razvijenosti regiona na diferenciranost fertiliteta gradskih i ostalih naselja.

Udeo lica koja imaju visoko obrazovanje

Analiza prostorne dimenzije socio-demografskih karakteristika rodnog režima u Srbiji pokazala je da postoji diferenciranost obrazovne strukture, kako između posmatranih područja, tako i između gradskih i ostalih naselja (Šobot, 2014b). Pored toga, uočene su prostorne osobenosti rodnih razlika u obrazovanju. Posmatrajući generacije s početka 1960-ih, rođni jaz u obrazovanju se manifestuje kroz veće udele visoko obrazovanih u ženskoj populaciji. Prostorna razlika je izražena kroz najveće udele visokoobrazovanih žena u Beogradskom regionu, dok žensko stanovništvo Regiona Južne i Istočne Srbije ima značajno nepovoljniju obrazovnu strukturu (Šobot, 2014c; Šobot, 2015).

Grafikon 1. Udeo lica s višim ili visokim obrazovanjem starih 25-49 godina, po polu i tipu naselja. Beogradski region i Region Južne i Istočne Srbije, 2011. (u procentima)

Izvor: Izračunato na osnovu podataka Popisa stanovništva Srbije 2011.

Uzimajući u obzir pomenute nalaze, ovde će biti ukazano na nekoliko osnovnih različitosti u nivou obrazovanja stanovništva gradskih i ostalih naselja u dva regiona između kojih je diferenciranost najizraženija. Prema podacima Popisa stanovništva 2011, posmatrajući starosne grupe 25-29, 30-34, 35-39, 40-44 i 45-49 godine (generacije rođene 1962-1986), vidi se jasno izdvajanje ženske populacije gradskih naselja Beogradskog regiona, s obzirom na najviše udele onih koje su stekle visoko obrazovanje (Grafikon 1). Gotovo polovina žena starosti 25-29 i 30-34 godine završile su fakultet, a udeli su visoki i u preostale tri kohorte. Kretali su se od oko 44% među onima koje su imale 35-39 godina, do blizu 40% u starosnim grupama 40-44 i 45-49 godina. U ženskoj populaciji gradskih naselja Regiona Južne i Istočne Srbije zastupljenost onih koje su stekle visoko obrazovanje u pojedinim starosnim grupama bila je čak i dvostruko niža.

U ostalim naseljima značajno je manja zastupljenost osoba koje su imale visoko obrazovanje, u oba regiona. To je posebno vidljivo u ostalim naseljima Regiona Južne i Istočne Srbije, u kohortama 35-39, 40-44 i 45-49 godina (generacije 1962-1976). U svakoj od ovih starosnih grupa, manje od 10% žena je imalo visoko obrazovanje, što je bilo oko četiri puta manje nego u gradskim naseljima.

Najveća zastupljenost žena koje su stekle visoko obrazovanje, kada se posmatraju ostala naselja zabeležena je u kohortama 25-29 i 30-34. U Beogradskom regionu udeli su 22,1% i 18,4%, a u Regionu Južne i Istočne Srbije 15,4% i 10,2%.

Razlika po tipu naselja izraženija je u generaciji 1966 i kod starijih. U Beogradskom regionu, u starosnim grupama 45-49 i 50-54 godine diferenciranost je izražena kroz gotovo četiri, a kod starih 55-59 godina gotovo pet puta veću zastupljenost osoba koje su stekle visoko obrazovanje u gradskim naseljima. Diferenciranost je još izraženija u Regionu Južne i Istočne Srbije u starosnim grupama 50-54 i 55-59 godina. Udeo visokoobrazovanih u prvoj kohorti je bio više od četiri, a u drugoj i pet puta veći u odnosu na žene iz ostalih naselja.

Razlika između žena i muškaraca u udelu lica koja su stekla visoko obrazovanje najizraženija je u ostalim naseljima Beogradskog regiona. Žene starosti 25-29, 30-34 i 35-39 godina (generacije 1972-1986) gotovo dva puta češće su bile visokoobrazovane nego muškarci istih starosnih kohorti. U gradskim naseljima, rodna razlika je manja i između dva posmatrana regiona gotovo ne postoji razlika u tom pogledu. Takođe, u kohorti 45-49 i kod starijih, ili ne postoji razlika između žena i muškaraca ili se ispoljava kroz nešto veće udele visokoobrazovanih u muškoj populaciji (Grafikon 1 i Tabela 1). Rodna razlika u „korist“ žena je naglašenija tek među rođenima u drugoj polovini 1960-ih i kasnije.

Tabela 1. Udeo lica starih 50-54 i 55-59 godina sa srednjim i tercijarnim obrazovanjem, po polu i tipu naselja. Beogradski region i Region Južne i Istočne Srbije, 2011. (u procentima)

Starost	Pol	Srednje		Tercijarno	
		gradska	ostala	gradska	ostala
		Beogradski region			
50 - 54	Muško	57,9	70,1	36,0	10,4
	Žensko	55,5	56,0	34,3	8,8
55 - 59	Muško	55,9	63,0	36,5	9,6
	Žensko	54,1	44,0	32,0	6,9
Region Južne i Istočne Srbije					
50 - 54	Muško	60,2	52,5	24,9	7,9
	Žensko	55,9	36,0	19,9	4,6
55 - 59	Muško	55,5	39,7	24,1	6,2
	Žensko	49,5	20,7	16,6	3,0

Izvor: Izračunato na osnovu rezultata popisa stanovništva 2011.

Stopes kumulativnog fertiliteta

Kumulativni fertilitet u gradskim naseljima je u sve tri posmatrane popisne godine niži nego u ostalim naseljima (Tabela 2). Pad završnog fertiliteta, kao tendencija registrovana u Srbiji na opštem nivou (Rašević, 2015), vidljiv je i kroz kretanje prosečnog broja živorodenih u oba tipa naselja. Smanjivanje stopa kumulativnog fertiliteta je intenzivnije u gradskoj populaciji. U ostalim naseljima, žene koje su u vreme popisa stanovništva 2011. imale 40-44 godine (generacije 1967-1971) u proseku su rodile gotovo dvoje dece (Tabela 2).

Da bi smo imali što veći obuhvat generacija čije reproduktivno ponašanje posmatramo ukratko ćemo se osvrnuti na stopes kumulativnog fertiliteta žena koje su u Popisu stanovništva 1991. bile pri kraju i one koje su izšle iz fertilnog perioda. Za razliku od gradskih naselja, žene koje su imale 40-44 i 45-49 godina (generacije 1942-1951) u ostalim naseljima u proseku su rodile dvoje dece. Na tom nivou je i kumulativni fertilitet žena koje su izšle iz plodnog perioda (50-54 i 55-59 godina, a to su generacije 1941-1932), dok je kod starijih bio nešto veći. Najveći prosečan broj živorodenih, od oko tri deteta po ženi, zabeležen je među onima koje su tada imale 75 i više godina (generacije 1916 i starije). Kada je reč o gradskim naseljima vidimo ne samo da je kumulativni fertilitet niži čak i u starijim generacijama, nego i da je prosečan broj živorodenih manji od dva deteta po ženi zabeležen vrlo rano. Mada je potrebna opreznost, s obzirom na to da je moguće da su stopes kumulativnog fertiliteta niže od zaista ostvarenog usled smrtnosti žena u ovom životnom dobu, evidentno je da je u generacijama s početka

1930-ih završni fertilitet bio ispod potreba proste reprodukcije. U starosnim grupama 50-54 i 55-59 godina stope kumulativnog fertiliteta su iznosile 1,69 i 1,73. Prosečan broj živorođenih manji od dva deteta po ženi prisutan je i u kohorti 60-64 godine.

Tabela 2. Prosečan broj živorođene dece po ženi, po starosti i tipu naselja. Srbija, 1991, 2002. i 2011.

Starost	1991		2002		2011	
	gradska	ostala	gradska	ostala	gradska	ostala
Svega	1,49	1,95	1,36	1,72	1,34	1,64
15 - 19	0,05	0,12	0,03	0,06	0,02	0,04
20 - 24	0,46	0,82	0,24	0,50	0,18	0,37
25 - 29	1,10	1,52	0,75	1,24	0,58	1,02
30 - 34	1,57	1,89	1,30	1,74	1,10	1,58
35 - 39	1,73	2,00	1,61	1,93	1,46	1,85
40 - 44	1,76	2,00	1,73	1,99	1,62	1,95
45 - 49	1,74	2,01	1,74	1,98	1,70	1,97
50 - 54	1,69	2,03	1,72	1,96	1,75	1,97
55 - 59	1,73	2,12	1,71	1,95	1,75	1,95
60 - 64	1,86	2,29	1,65	1,93	1,72	1,92
65 - 69	1,97	2,51	1,67	2,00	1,70	1,89
70 - 74	2,18	2,82	1,78	2,14	1,64	1,88
75+	2,46	3,19	1,98	2,45	1,73	2,03

Izvor: Izračunato na osnovu rezultata popisa stanovništva 1991, 2002. i 2011.

Posmatrajući tendencije u međupopisnim periodima, vidimo da se pad stopa kumulativnog fertiliteta u oba tipa naselja odvijao kao posledica ponašanja najmladih kohorti (Tabela 2). U gradskim naseljima ne samo da je intenzivniji, već se smanjivanje prosečnog broja živorođenja beleži u većem obuhvatu kohorti. Pad stopa kumulativnog fertiliteta u starosnim grupama 20-24 i 25-29 godina, izraženiji je između popisa 1991-2002, nego u međupopisnom periodu 2002-2011. Mada je i 1991. u ovim starosnim kohortama zabeležen veoma nizak nivo rađanja, takođe izraženije u gradskim naseljima, žene koje su u vreme Popisa 2002. pripadale ovim dvema starosnim grupama (generacije 1973-1982) u proseku su rodile manji broj dece. U gradskim naseljima za 0,22 i 0,36 deteta, a u ostalima za 0,31 i 0,28 deteta manje u odnosu na one koje su 1991. pripadale starosnim grupama 20-24 i 25-29 godina (generacije od 1962 zakључno sa 1971). Žene gradskih naselja koje su 2002. imale 25-29 godina u proseku su rodile manje od jednog deteta, dok su one iz ostalih naselja rodile nešto više od jednog deteta po ženi (Tabela 1).

U međupopisnom periodu 1991-2011, u gradskim naseljima postoji značajnije smanjenje stopa kumulativnog fertiliteta u kohortama 30-34 i 35-39 godina. Žene koje su u Popisu stanovništva 2011. pripadale ovim starosnim grupama (generacije 1972-1981) u proseku su rodile za 0,48 i 0,27 deteta manje u odnosu na iste starosne grupe 1991 (generacije 1952-1961). U ostalim naseljima pad je bio manji i iznosi 0,31 i 0,15 deteta (Tabela 1). U gradskim naseljima žene koje su u Popisu stanovništva 2011. pripadale starosnoj grupi 30-34 godine, u proseku su rodile 1,10 deteta.

Kohorte 20-24 i 25-29 godina privlače pažnju niskim kumulativnim fertilitetom prema popisu stanovništva 2011. Prosečan broj živorođenih je veoma nizak i među ženama iz ostalih naselja (Tabela 1). Posmatrajući kohorte 40-44 i 45-49 godina (rođene 1962-1971), žene pri kraju reproduktivnog perioda, uočavamo da je u ostalim naseljima kumulativni fertilitet blizu dva deteta po ženi, dok je u gradskim naseljima bio niži (Tabela 1).

Diferenciranost između gradskih i ostalih naselja u pogledu stopa kumulativnog fertiliteta, prema Popisu 2011., najizraženija je u kohortama 25-29 i 30-34 godine. Žene iz gradskih naselja u proseku su rodile za 0,44 i za 0,48 deteta manje, u odnosu na iste starosne grupe žena ostalih naselja. Razlika nije zanemarljiva ni u slučaju starosne grupe 35-39 godina, kao ni onih koje su bliže kraju reproduktivnog perioda (40-44 i 45-49 godina). Žene ovih kohorti iz gradskih naselja u proseku su rodile manji broj dece (za 0,39, 0,32 i za 0,27 deteta) u odnosu na one iz ostalih naselja. U slučaju starosnih grupa 50-54 i 55-59 godina (generacije 1961-1952) diferenciranost između dva tipa naselja je nešto blaža (prosečan broj živorođenih u gradskim je za oko 0,21 dete manji).

Razlika u pogledu kumulativnog fertiliteta između gradskih i ostalih naselja, ne manifestuje se isto 2011 i 1991. U ranijoj popisnoj godini, diferenciranost između dva tipa naselja je bila veća u kohorti 20-24 godne, dok je 2011. veća u starosnim grupama od 30 do 44 godine. Takođe, 1991. je veća razlika između dva tipa naselja u starosnim grupama koje su izašle iz reproduktivnog perioda, a najizraženija je u najstarijim generacijama.

Regionalni aspekt

Prema podacima Popisa stanovništva 2011. godine, u svim regionima je niži prosečan broj živorođenih u gradskim nego u ostalim naseljima. Ipak, jasno se vidi da su stope kumulativnog fertiliteta najniže u gradskim naseljima Beogradskog regiona, u svim starosnim kohortama (Tabela 3), što je rezultiralo i izraženjom razlikom po tipu naselja u svim generacijama.

Posmatrajući kohorte koje pripadaju optimalnom reproduktivnom periodu, najniže vrednosti prosečnog broja živorođenih su kod žena starosti 20-24 godine, a ujedno to je starosna grupa u kojoj su razlike između dva

tipa naselja najniže u svim regionima. Najizraženija diferenciranost prema tipu naselja u svim regionima je u kohortama 25-29 i 30-34 godine, mada je za razliku od ostalih u Beogradskom regionu ona gotovo jednako intenzivna i u drugim starosnim grupama koje pripadaju reproduktivnom periodu.

U ovom regionu razlika je najintenzivnija u kohorti 30-34 godine (generacije 1977-1981). Prosečan broj živorođenih u gradskim naseljima je za 0,50 deteta manji nego u ostalim naseljima. Žene ove starosti u gradskim naseljima Beogradskog regiona u proseku su rodile manje od jednog deteta. Veoma niska stopa kumulativnog fertiliteta odlikuje i starosnu kohortu 35-39 godina (generacije 1972-1976). U gradskim naseljima žene ove starosti u proseku su rodile za 0,46 deteta manje u odnosu na žene iste starosti iz ostalih naselja. Razlika između dva tipa naselja neznatno je blaža u starosnim grupama 40-44 i 45-49 godina (generacije 1962-1971) i iznosi nešto manje 0,4 deteta.

Tabela 3. Prosečan broj živorođene dece po ženi, po starosti i tipu naselja. Srbija, po regionima, 2011.

Starost	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije	
	gradska	ostala	gradska	ostala	gradska	ostala	gradska	ostala
Svega	1,21	1,54	1,37	1,61	1,43	1,70	1,43	1,62
15 - 19	0,02	0,03	0,03	0,05	0,02	0,04	0,03	0,05
20 - 24	0,13	0,29	0,19	0,34	0,19	0,37	0,25	0,43
25 - 29	0,40	0,84	0,61	0,95	0,70	1,06	0,75	1,14
30 - 34	0,87	1,37	1,14	1,54	1,27	1,64	1,28	1,66
35 - 39	1,26	1,72	1,50	1,81	1,60	1,91	1,60	1,86
40 - 44	1,44	1,87	1,66	1,91	1,75	2,00	1,73	1,94
45 - 49	1,55	1,94	1,73	1,94	1,79	2,02	1,79	1,95
50 - 54	1,62	1,93	1,78	1,94	1,83	2,02	1,83	1,93
55 - 59	1,63	1,92	1,77	1,92	1,82	2,02	1,81	1,90
60 - 64	1,62	1,88	1,74	1,90	1,81	2,01	1,78	1,83
65 - 69	1,61	1,83	1,70	1,90	1,78	1,98	1,75	1,78
70 - 74	1,53	1,86	1,66	1,92	1,74	1,95	1,72	1,77
75 +	1,57	2,02	1,76	2,08	1,87	2,11	1,84	1,88

Izvor: Izračunato na osnovu rezultata Popisa stanovništva 2011.

U slučaju generacija koje su izašle iz reproduktivnog perioda diferenciranost kumulativnog fertiliteta po tipu naselja je blaža. U Beogradskom regionu žene iz gradskih naselja starosti 50-54 i 55-59 godina (generacije 1961- 1952) rodile su u proseku za oko 0,3 deteta manje u odnosu na one iz ostalih naselja, dok se u ostalim regionima razlika kreće od oko 0,1 do 0,2 deteta.

Udeo žena bez živorodene dece prema starosti

Prema Popisu stanovništva 2011. godine, u ženskoj populaciji gradskih naselja koje su imale 50-59 godina udeo onih koje nisu učestvovali u reprodukciji iznosio je 9,8%, a među ženama ostalih naselja 6,8%. Procenti su nešto veći u kohortama koje su pri kraju reproduktivnog perioda (40-44 i 45-49 godina) u oba tipa naselja, ali ipak je u gradskim zastupljenost veća i ukazuje na prisustvo tzv. voljnog ili socioološkog steriliteta² (Tabela 4). Imajući u vidu da u ovim starosnim kohortama u narednom periodu najverovatnije neće doći do bitnije promene udela žena koje su učestvovali u reprodukciji, može se očekivati porast udela žena koje nisu rađale u generacijama 1962-1971 u odnosu na generacije 1952-1961, u oba tipa naselja. Fenomen „bezdetnosti“ bi bio rašireniji u gradskim nego u ostalim naseljima, ali uočeni udeli žena bez dece upućuju na mogućnost širenja ove pojave i u ostalim naseljima.

U gradskim naseljima svaka žena starosti 35-39 godina nije učestvovala u reprodukciji. To je blizu dva puta veći udeo nego u ostalim, a može se tumačiti odlaganjem početka rađanja nakon 35. godine u gradskim naseljima. Popis stanovništva 2021. će pružiti realniju sliku učestovanja u reprodukciji ovih generacija žena (1972-1976).

Tabela 4. Udeo žena starih 20-59 godina koje nisu rađale, po starosti i tipu naselja. Srbija, 1991. i 2011. (u procentima)

Starost	1991		2011	
	gradska	ostala	gradska	ostala
20 - 24	67,0	47,4	86,7	74,7
25 - 29	33,6	19,5	62,3	41,9
30 - 34	15,7	9,6	35,6	20,6
35 - 39	10,6	6,8	21,4	12,0
40 - 44	9,1	6,4	15,5	8,9
45 - 49	9,3	6,7	12,5	7,7
50 - 54	11,1	7,8	10,1	7,0
55 - 59	12,6	8,1	9,5	6,5

Izvor: : Izračunato na osnovu rezultata popisa stanovništva 1991. i 2011.

Kada je reč o mlađim starosnim grupama, uočavaju se promene u odnosu na raniji period koje ukazuju na porast udela onih koje još uvek nisu učestvovali u reprodukciji, što se pre svega može dovesti u vezu sa širenjem i intenziviranjem odlaganja rađanja u međupopisnim periodima. U tom pogledu su uočene određene specifičnosti prema tipu naselja.

² Ovaj pojam se koristi u demografskoj literaturi kako bi se izdvojio socio-psihološki segment uslovjenosti pojave odustajanja od roditeljstva. Rašević (2015) ukazuje da se udeo žena bez živorodene dece veći od 9% smatra socioološkim sterilitetom.

U starosnoj grupi 20-24 godine visoki su udeli žena koje nisu učestvovali u reprodukciji u oba tipa naselja, mada je ipak njihova zastupljenost veća u gradskim sredinama (Tabela 4). Udeli su veći 2011. (generacije 1987-1991) nego među ženama koje su pripadale ovoj starosnoj grupi 1991. godine (generacije 1967-1971). Uočeni porast procenta onih koje nisu započele reprodukciju u starosti 20-24 godine, u međupopisnom periodu 1991-2011, veći je u ostalim naseljima (za blizu jednu trećinu), nego u gradskim (za jednu petinu), što je rezultiralo smanjivanjem razlike između dva tipa naselja.

Među ženama koje su u vreme popisa stanovništva 2011 pripadale starosnim grupama 25-29, 30-34 i 35-39 godina, udeli onih koje nisu učestvovali u reprodukciji veći su oko dva puta, u odnosu na žene koje su pripadale ovim starosnim grupama u vreme popisa 1991, kako u gradskim, tako i u ostalim naseljima (Tabela 4). Najizraženija diferenciranost između dva tipa naselja 2011. godine se pomerila na starosnu grupu 25-29 godina, za razliku od 1991, kada je ona bila izraženija među ženama starosti 20-24 godine. Intenzitet neujednačenosti nije promjenjen.

Procenat žena koje nisu učestvovali u reprodukciji među ženskom populacijom gradskih naselja starosti 25-29 godina 2011, bio je za jednu petinu veći u odnosu na žene iste starosti u ostalim naseljima. Diferenciranost po tipu naselja u pogledu udela u starosnoj grupi 30-34 godine iznosila je petanest procentnih poena, što je dva i po puta veća razlika od one koja je postojala između dva tipa naselja 1991. godine. Takođe, i u slučaju žena koje su 2011. imale 35-39 i 40-44 godine razlika između gradskih i ostalih naselja bila je oko dva i po puta veća nego kada se posmatraju iste starosne grupe 1991. Kada je reč o starosnoj grupi 45-49 godina, diferenciranost po tipu naselja je takođe veća 2011. nego 1991, ali je izražena u nešto manjoj meri nego u mlađim kohortama. Suprotno od ovih starosnih grupa, kada se posmatraju žene koje su izašle iz reproduktivnog perioda (50-54 i 55-59 godina), razlika između gradskih i ostalih naselja je ili ista u posmatranim popisnim godinama, ili je neznatno veća 1991.

Regionalni aspekt

U gradskim naseljima Beogradskog regiona zabeleženi su najveći udeli žena koje nisu učestvovali u reprodukciji (Tabela 5). To je slučaj sa jednom petinom žena koje su u Popisu stanovništva 2011. imale 40-49 godina (generacije 1962-1971), što je dva puta veći udeo u odnosu na gradska naselja Regiona Južne i Istočne Srbije.

U gradskim naseljima Beogradskog regiona, udeo žena bez živorodjene dece među onima koje su pripadale kohorti 45-49 godina (generacije 1962-1966) bio je za blizu četiri procentna poena veći u odnosu na kohortu

50-54 godine (generacije 1957-1961), kod koje se takođe može govoriti o prisutnosti sociološkog steriliteta (Tabela 5). Uočena razlika je veća nego u gradskim naseljima drugih regiona.

Tabela 5. Udeo žena koje nisu rađale po starosti i tipu naselja. Srbija, po regionima, 2011. (u procentima)

Starost	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije	
	gradska	ostala	gradska	ostala	gradska	ostala	gradska	ostala
20 - 24	90,9	79,1	86,1	76,6	85,3	74,5	82,6	70,6
25 - 29	72,9	49,4	60,3	45,2	55,2	40,6	52,9	35,5
30 - 34	45,8	27,1	33,0	21,7	28,6	19,9	27,3	16,5
35 - 39	29,2	15,8	19,4	13,2	17,1	11,4	15,2	9,7
40 - 45	22,1	10,9	13,8	9,8	12,0	8,6	11,0	7,3
45 - 49	17,5	8,6	11,3	8,1	10,5	7,4	8,6	7,0
50 - 54	13,9	7,6	9,0	7,9	8,6	6,5	7,6	6,6
55 - 59	12,4	6,6	8,6	7,5	8,3	6,0	7,4	6,2
60 - 64	11,7	6,8	8,8	7,8	8,2	6,1	7,6	6,3
65 - 69	11,5	8,3	9,3	7,5	9,3	7,1	8,2	6,8
70 - 74	13,6	8,5	10,8	8,5	10,7	8,1	9,9	7,9
75 - 79	15,2	9,7	12,8	9,2	11,5	8,6	11,3	9,3
80+	17,3	11,4	14,6	10,4	12,7	8,6	11,4	9,0

Izvor: Izračunato na osnovu rezultata Popisa stanovništva Srbije 2011.

Diferenciranost po tipu naselja postoji i kada je reč o kohortama koje pripadaju optimalnom reproduktivnom dobu. I u ovom slučaju je najizraženija u Beogradskom regionu. Udeo žena koje još uvek nisu učestvovale u reprodukciji veći je u gradskim nego u ostalim naseljima i to u kohorti 25-29 godina za gotovo jednu četvrtinu, kod starih 30-34 godine za blizu jedne petine, a kod onih koje su imale 35-39 godina za oko trinaest procentnih poena.

Posmatrajući ostala naselja, uočava se da su udeli žena koje nisu učestvovale u reprodukciji takođe najveći u Beogradskom regionu. U poređenju sa ostalim naseljima Regiona Južne i Istočne Srbije, udeo je veći za oko četrnaest procentnih poena u starosnoj grupi 25-29 godina i za blizu deset procentnih poena u kohorti 30-34 (Tabela 5).

DISKUSIJA

Različitost fertiliteta u gradskim i ostalim naseljima, kao zasebnim socio-kulturološkim celinama, posmatra se u kontekstu razlika u obrazovanju i odnosa prema podeli rodnih uloga jer su to dva važna faktora savremenog

fertilitetnog obrasca. Diferenciranost prema tipu naselja manifestuje se kroz intenzivniju naglašenost fenomena nedovoljnog rađanja u gradskim sredinama, ali i u ostalim naseljima zabeležen je pad kumulativnog fertiliteta ispod potreba proste reprodukcije. Imajući u vidu da su nepovoljna starosna i polna struktura seoskih naselja proizveli pad broja živorođenja, zabeležen u periodu 1981-1991. i nastavljen u narednoj deceniji (Penev, 1999), uprkos tome što su stope kumulativnog fertiliteta više u odnosu na gradska naselja, ne može se biti veći optimista kada je reč o mogućnosti „rehabilitacije“ nivoa rađanja u ostalim naseljima, u poređenju sa gradskim. Tome u prilog govore i analize koje „manjak“ ženskog stanovništva starosti 20-49 godina, vide kao bitnu prepreku održivosti demografskog razvoja Srbije (Šobot, 2013; Nikitović, 2020).

Prema Popisu stanovništa 2011, stope kumulativnog fertiliteta kod žena u optimalnom reproduktivnom periodu (20-34 godine) jesu veće u ostalim naseljima nego u gradskim, ali i u ovoj grupi naselja mali je prosečan broj živorođenja kod žena mlađih od 30 godina. Žene koje su imale 20-24 godine u proseku su rodile 0,37 deteta, a one iz starosne grupe 25-29 godina, 1,02 deteta. Pored toga, jedna petina žena starosti 30-34 godine nije učestvovala u reprodukciji. Takođe, mada je u kohorti 35-39 godina udeo od oko 12% dva puta niži nego u gradskim naseljima, on nije zanemarljiv sa stanovišta nagoveštaja mogućeg širenja sociološkog steriliteta. Da li će i u ovim naseljima doći do pojave i širenja „bezdetnosti“ u generacijama s kraja 1970-ih početka 1980-ih, videćemo nakon Popisa stanovništva 2021.

Pad prosečnog broja živorođenih ispod potreba proste reprodukcije, među ženama koje su izašle iz plodnog perioda, postoji u oba tipa naselja, mada je on intenzivniji u gradovima i u njima je ranije počeo. Stope kumulativnog fertiliteta ispod dva deteta po ženi registrovane su u gradskim naseljima još među generacijama s početka 1930-ih. U ostalim naseljima stope su iznosile dva deteta po ženi, uključujući i rođene u prvoj polovini 1950-ih.

Posmatrajući međupopisne periode 1991-2011, najizraženiji pad prosečnog broja živorođenih desio se u starosnim grupama 20-24 i 25-29 godina. Međutim, o intenzitetu pada prosečnog broja živorođenih u gradskim naseljima svedoče i niže vrednosti među ženama starosti 30-39 godina 2011, u odnosu na žene iste starosti u Popisu stanovništva 1991. One pokazuju reproduktivno ponašanje generacija iz 1970-ih, koje se odlikuje značajnim obuhvatom populacije koja prihvata model odlaganja rađanja posle 30-te godine života.

Posmatrano prema popisu stanovništva 2011, žene rođene u 1960-im, pri kraju reproduktivnog perioda nisu realizovale nivo rađanja dovoljan za prostu reprodukciju, ni u jednom tipu naselja. Ipak, taj jaz je bio minimalan u ostalim naseljima. U gradskim naseljima je bio nešto izraženiji, ali ne

postoji značajnija promena u pogledu odstupanja od nivoa potrebnog za zamenu generacija koji je zabeležen među generacijama 1950-ih koje su izašle iz reproduktivnog perioda. Da li će u generacijama iz 1970-ih biti zabeležen izraženiji pad završnog fertiliteta ostaje da se vidi u narednom Popisu.

Diferenciranost stopa kumulativnog fertiliteta između dva tipa naselja, prema poslednjem Popisu stanovništva (2011) najizraženija je u starosti 25-34 godine, kao posledica intenziviranja odlaganja rađanja u gradskim naseljima. U gradovima je ranije došlo do pomeranja tranzicije u roditeljstvo i do pada kumulativnog fertiliteta, ali su tendencije u ostalim naseljima bile takve da je došlo do smanjivanja razlike po tipu naselja u generacijama 1950-ih. To su kohorte koje su u vreme popisa stanovništva 2011. bile pri kraju reproduktivnog perioda.

Posmatrajući regione, jasno je izdvajanje gradskih naselja Beogradskog regiona, u kojima su najniže stope kumulativnog fertiliteta, a diferenciranost između dva tipa naselja je intenzivna i u starosti 30-39 godina. Moguće je da će u ovom regionu doći do produbljivanja razlike u završnom fertilitetu, usled nižih stopa kumulativnog fertiliteta u gradskim naseljima, kada je reč o generacijama 1970-ih.

Promene u reproduktivnom ponašanju ispoljene kroz odlaganje rađanja intenzivnije su u gradskim naseljima. Prvo dolazi do pomeranja tranzicije u roditeljstvo nakon 25-te godine. U generacijama iz 1980-ih, među ženama koje su imale 20-24 godine ideo onih koje još uvek nisu rodile dete je za jednu petinu veći u odnosu na generacije 1960-ih. Pomeranje ulaska u roditeljstvo nakon 30-te godine i širenje tog modela mogu povećati diferenciranosti između dva tipa naselja. Ipak, treba imati u vidu da je ova pojava u određenoj meri prisutna i u ostalim naseljima. U ostalim naseljima Beogradskog regiona, gotovo 50% žena koje su u vreme Popisa stanovništva 2011. imale 25-29 godina i blizu 30% onih koje su imale 30-34 godine nisu nisu učestvovali u reprodukciji. Razlika je najizraženija u odnosu na ostala naselja Regiona Južne i Istočne Srbije, gde udeli iznose nešto više od jedne trećine i oko 16%

Tumačenje diferenciranosti fertiliteta gradskih i ostalih naselja sa stanovišta razlika u obrazovnoj strukturi, raširenosti rodnih obrazaca i prihvaćenosti rodne ravnopravnosti zahteva pojašnjenje. Fertilitetni obrazac u gradskim naseljima bi se mogao protumačiti kao posledica izostanka adekvatnog institucionalnog okvira koji bi ublažio negativne implikacije modernizacijskih procesa u sferi rodnih uloga, bitnih sa stanovišta odlučivanja o rađanju. U gradskim naseljima Beogradskog regiona 50% ženskog stanovništva 30-34 godine ima visoko obrazovanje, prosečan broj živorođenih je manji od jednog deteta, dok je ideo žena koje nisu rađale blizu 50%. U kohorti 35-39 godina, gde je takođe visok ideo visokoobrazovanih (oko 45%), situacija je nešto povoljnija, ali su demografski pokazatelji ipak

prilično upozoravajući. Stopa kumulativnog fertiliteta je 1,26, dok gotovo 30% žena ove starosti još uvek nije učestvovalo u reprodukciji.

Kada je reč o ostalim naseljima, tumačenje je kompleksnije. Nivo rasprostranjenosti tradicionalnih stavova i rodnih obrazaca mogao je da deluje u smeru „mirenja“ sa stvarnošću, čime asimetričnost rodnih uloga nije imala toliko snažan negativan uticaj kao u gradskim naseljima. To je u skladu sa rezultatima istraživanja koja ukazuju da nepovoljni socio-ekonomski uslovi predstavljaju plodotvorno tlo za retradicionalizaciju i repatrijarhalizaciju odnosa u porodici, dovodeći do širenja obrasca „samožrtvujućeg mikro-matrijarhata“ (Blagojević, 1997). Pored toga, s obzirom na to da je kod muškaraca izraženija povezanost visokog obrazovanja sa prihvaćenošću rodne ravnopravnosti (Ignjatović i dr., 2011), niski udeli visokoobrazovanih u muškoj populaciji, mogu biti snažan ograničavajući faktor širenja modernijeg obrasca podele rodnih uloga u ovim naseljima. Konfliktност u tom pogledu može biti naglašenija u mlađim generacijama, kako s obzirom na veće udele visokoobrazovanih lica u ženskoj populaciji, tako i zbog drugačijeg stava žena prema ravnopravnijoj podeli rodnih uloga unutar porodice. Istraživanja ukazuju da između žena koje imaju visoki i onih koje imaju srednji nivo obrazovanja, nema bitnije razlike u prihvatanju rodne ravnopravnosti (Ignjatović i dr., 2011), kao i to da nezadovoljstvo položajem unutar porodice može biti prisutno i u većem delu ženske populacije ruralnih područja (Černič, 2007). To što su u ženskoj populaciji udeli visokoobrazovanih značajno manji nego u gradskim naseljima, svakako jeste segment koji privlači pažnju sa stanovišta položaja žena u ostalim naseljima. Takođe, srednje obrazovanje nije nešto što treba zanemariti kao pokazatelj odnosa prema zaposlenosti žene i prema tome da se njena uloga ne svodi samo na onu koja se tiče podizanja dece i poslova unutar porodice. U ovoj grupi naselja, prema Popisu stanovništva 2011, oko 60% žena u svakoj od starosnih grupa 25-29, 30-34 i 35-39 godina imale su srednji nivo obrazovanja.

Negativan uticaj tradicionalnog patrijarhata u ostalim naseljima vidljiviji je u analizama koje upućuju na „manjak“ ženskog stanovništa koje pripada fertilnom kontingentu. Kao pojava koja se dovodi u vezu sa osobenostima migracionih kretanja žena na regionalnom i lokalnom nivou, ona je dobar pokazatelj važnosti rodnog aspekta kada je reč o ovom tipu naselja. Pored toga, podaci o kumulativnom fertilitetu i učešću žena u reprodukciji u mlađim generacijama, upućuju na širenje odlaganja rađanja i pomeranje ulaska u roditeljstvo i posle 30-te godine života. Takve tendencije pojačavaju važnost rodnih obrazaca na način i u onom smeru koji su prepoznati u gradskim naseljima.

Regionalni aspekt diferenciranosti fertiliteta gradskih i ostalih naselja, dodatno nas upućuje na to da je vezu koja postoji između obrazovanja,

rodnih uloga i fertiliteta potrebno sagledavati i tumačiti u kontekstu socio-ekonomskog razvoja regionalnih celina u Srbiji. Kao dva ekstrema u svim posmatranim pokazateljima pojavljuju se Beogradski region i Region Južne i Istočne Srbije. U prvom su veoma nizak fertilitet, intenzivno pomeranje tranzicije u roditeljstvo posle 30-te, pa i nakon 35-te godine života, kao i visoki udeli visokoobrazovanih žena. U drugom, stope kumulativnog fertiliteta su bliže nivou proste reprodukcije, manji su udeli žena koje nisu učestovale u reprodukciji u optimalnom reproduktivnom periodu, a udeli visokoobrazovanih su značajno niži. Razlika između ova dva regiona vidljiva je u pogledu oba tipa naselja, ali je intenzivnija kada su u pitanju gradovi, kao posledica izraženosti fenomena nedovoljnog rađanja u gradskim naseljima Beogradskog regiona.

ZAKLJUČAK

U tekstu nije direktno ispitivan uticaj obrazovanja i rodnih obrazaca na fertilitet u gradskim i ostalim naseljima. Obrazovanje i rodne uloge su postavljeni kao elementi šireg okvira unutar kojeg se uspostavlja model reproduktivnog ponašanja u ova dva tipa naselja.

Istraživački koncept ovog rada određuju dva segmenta. Prvi se tiče važnosti veze između niskog fertiliteta, na jednoj, i rodnih uloga i obrazovanja, na drugoj strani. Drugi se odnosi na definisanje rodnih uloga kao društvenih konstrukata i na rezultate istraživanja koja otkrivaju razlike u rodnim obrascima, u stavovima o podeli rodnih uloga i u shvatanju rodne ravnopravnosti prema tipu naselja i nivou obrazovanja. Na temelju ovih saznanja možemo da konstatujemo da diferenciranost obrazovne strukture, kao i uočene razlike u stavovima i u rodnim režimima mogu imati važnu ulogu u formirajući fertilitetnih obrazaca prema tipu naselja. Gradska i ostala naselja su dve zasebne socio-kulturološke celine. One se razlikuju u pogledu ekonomskog razvoja, kao i u pogledu mogućnosti organizacije svakodnevnog života i dostizanja određenog kvaliteta života. U takvim specifičnim okolnostima, formiraju se efekti uticaja obrazovanja i odnosa prema rodnoj ravnopravnosti na reproduktivno ponašanje. Uzroke i posledice potrebno je istražiti konkretnije i dublje ispitati, ali imajući u vidu relevantnu literaturu prema kojoj je formiran teorijski koncept ovog rada, moguće je izvesti određeni zaključak u vezi tumačenja diferenciranosti fertilitet između gradskih i ostalih naselja.

Udeli visokoobrazovanih žena i odnos prema rodnoj ravnopravnosti u gradskim naseljima, formirali su određene specifičnosti u pogledu reproduktivnog ponašanja. Na jednoj strani postoje ulaganje u obrazovanje, lični razvoj i potreba za samorealizacijom u profesionalnom smislu, kao i svest o rodnoj ravnopravnosti kao vrednosti koju treba razvijati, a na

drugoj, izostanak adekvatne institucionalne podrške u pogledu balansa sa porodičnim obavezama. Odsustvo političkih odgovora koji su u skladu sa emancipacijskim procesima u sferi rodnih uloga, za posledicu ima značajnu rasprostranjenost obrasca rodne asimetrije u privatnoj sferi i vrlo niske stope rađanja u gradskim naseljima. Odlaganje rađanja obuhvata sve veći deo populacije i pomera se starosna granica početka roditeljstva, a to ima negativne efekte na fertilitet. Suprotno od toga, u ostalim naseljima se na osnovu posmatranih pokazatelja fertiliteta ne može jasno otkriti negativan uticaj raširenosti tradicionalne podele rodnih uloga i nepovoljnog položaja žena. Međutim, to što su stope rađanja bliže nivou potrebe proste reprodukcije nego u gradskim naseljima, ne znači da je lako delovanje u smeru podsticanja rađanja i dostizanja vrednosti koje obezbeđuju zamenu generacija, kao ni to da treba zanemariti rodni aspekt i položaj žene kao faktore reproduktivnog ponašanja. Veća zastupljenost asimetričnosti rodnih uloga i nepovoljniji društveni položaj žena u ostalim naseljima, sami po sebi upućuju na važnost rodnog aspekta. U takvim okolnostima samo je prividno to da ne postoji negativan uticaj značajne zastupljenosti obrazaca tradicionalnog patrijarhata. On je otkriven u nekim drugim aspektima demografskog razvoja, kao što je „nedostatak“ ženske fertilne populacije, uslovljen unutrašnjim migracionim kretanjima na lokalnom i regionalnom nivou. Osim toga, moguće je da u mlađim generacijama dođe do intenzivnijeg odlaganja rađanja, što bi moglo da rezultira i značajnijim padom kumulativnog fertiliteta u ovoj grupi naselja. Imajući sve ovo u vidu, jasno je da se ni u ostalim naseljima ne može zanemariti rodni aspekt kao segment regulisanja niskog fertiliteta. Ovo pitanje je u tesnoj vezi sa ekonomskim i društvenim razvojem koji, između ostalog, podrazumevaju uvažavanje principa rodne ravnopravnosti i unapređivanje društvenog položaja žena. Imajući u vidu regionalni aspekt, uočavamo da je negativan efekat neusklađene institucionalne podrške sa modernizacijskim tendencijama u sferi rodnih uloga, najvidljiviji u Beogradskom regionu, gde je kumulativni fertilitet najniži. Emancipacijski procesi u najrazvijenijem regionu su najintenzivniji, pa je i najjasnije izražena potreba za političkim odgovorima koji bi bili adekvatni tim tendencijama.

LITERATURA

- Adsera, A. (2011). The interplay of employment uncertainty and education in explaining second births in Europe. *Demographic research*, 25(article 16), 514-544, doi: 10.4054/DemRes.2011.25.16
- Arsenović, D., Nikitović, V. & Magdalenić, I. (2018). Prostorna dimenzija druge demografske tranzicije u Srbiji. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 167(3), 499-513.

- Blagojević Hjuson, M. (2014). Transformacija roditeljstva: Poluperiferijska perspektiva. *Sociologija*, 56(4), 383-402 doi: 10.2298/SOC1404383B
- Blagojević, M. (1991). *Žene izvan kruga*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Blagojević, M. (1997). *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bobić, M. (2017). Od partnerstva ka roditeljstvu: Od uzajamnosti do odvojenosti. *Limes plus*, 14(2), 107–133.
- Boeckmann, I., Misra, J., & Budig, M. J. (2014). Cultural and Institutional Factors Shaping Mothers' Employment and Working Hours in Postindustrial Countries. *Social Forces*, 93(4) 1301–1333, <https://doi.org/10.1093/sf/sou119>
- Černič-Istenič, M., (2007). Attitudes towards Gender Roles and Gender Roles Behaviour Among Urban, Rural and Farm Populations in Slovenia. *Journal of Comparative Family Studies*. 38 (3), 477-496, doi: 10.3138/jcfs.38.3.477
- Davia, M. A. & Legazpe, N. (2015). Educational attainment and maternity in Spain: not only "when"but also "how". *Review of Economics of the Household*, 13, 871–900. doi: 10.1007/s11150-014-9249-6
- Durić-Kuzmanović, T. (2002). *Rodnost i razvoj u Srbiji: od dirigovanog nerazvoja do tranzicije*. Novi Sad: Budućnost.
- Galjak, Marko (2018). East-West Demographic Divide In The Eu: A Regional Overview. *Stanovništvo*, 56 (2), 1-21. doi:10.2298/STNV181003004G
- Gauthier, H.A. & Philipov, D. (2008). Can policies enhance fertility in Europe? *Vienna Yearbook of Population Research*, 6(1), 1-16. Preuzeto sa http://epub.oew.ac.at/0xc1aa500d_0x001c9e9a
- Ignjatović, S., Pantić, D., Bošković, A. & Pavlović, Z. (2011). *Građanke i građani Srbije o rodnoj ravnopravnosti: javno mišenje Srbije o rodnoj ravnopravnosti*. Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarsva rada i socijalne politike Republike Srbije.
- Lesthaeghe, R. & K. Neels (2002). From the First to the Second Demographic Transition: An Interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland. *European Journal of Population*, 18(4), 325–360. doi: 10.1023/A:1021125800070
- Mirić, N. (2019). Razlika u fertilitetu između žena sa i bez tercijarnog obrazovanja. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 170 (2), 245–257. doi: 10.2298/ZMSDN1970245M
- Neyer, G. & Rieck, D. (2009). Moving Towards Gender Equality. In: *How Generations and Gender Shape Demographic Change: Towards Policies Based on Better Knowledge* (pp. 139-154). Geneva: United Nations (Conference Proceedings). Preuzeto sa https://www.unece.org/pau/pub/ggp_conference_2009.html
- Nikitović, V. (2020). Prostorno-demografska polarizacija reproduktivnog potencijala Srbije – ograničenje razvojnih politika. U: Kostić, V., Đukić-Dejanović, S. & Rašević, M. (ur.), *Srbija: Rod, politike, stanovništvo* (str. 170-195). Preuzeto sa <http://idn.org.rs/zbornici-2020/>

- Nikitović, V., Arsenović, D. Sekulić, A. & Bajat, B. ((2019): Is the Second Demographic Transition a useful framework for understanding the spatial patterns of fertility change in Serbia at the beginning of the 21st century?. *AUC Geographica*, 54(2), 152–167, <https://doi.org/10.14712/23361980.2019.14>
- Nikitović, V., Buturović, Ž. & Ignjatović, S. (2018). Uticaj životnog zadovoljstva na nameru rađanja drugog deteta kod visokoobrazovanih majki. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 167(3), 421-431.
- Papić, Ž. (1989). *Sociologija i feminizam*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Penev, G. (1999). Prirodno kretanje seoskog stanovništva Jugoslavije s posebnim osvrtom na fertilitet početkom 1990-ih. *Stanovništvo*, 37(1-4), 43-70. Preuzeto sa <https://www.researchgate.net/publication/277246725>
- Philipov, D., Liefbroer, A.C. & Klobas, J.E. (eds.) (2015). *Reproductive decision-making in a macro-micro perspective*. Dostupno na <https://www.springer.com/gp/book/9789401794008>
- Poleti Čosić, D. & Petrović Trifunović, T. (2017). Institucionalna podrška usklađivanju profesionalne i porodične sfere u Srbiji. *Limes plus*, 14(2), 49-74.
- Rašević, M. & Vasić, P. (2017). Obrazovanje kao faktor fertiliteta i populacione politike u Srbiji. *Annales, Series historia et sociologia*, 27(3), 599-610. doi: 10.19233/ASHS.2017.42
- Rašević, M. (2015). Fertilitet ženskog stanovništva. U: Nikitović, V. (ur.), *Populacija Srbije početkom 21. veka* (str. 74-95). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Rovny, A. E. (2011). Welfare state policy determinants of fertility level: A comparative analysis. *Journal of European Social Policy*, 21 (4), 335-347. doi.org/10.1177/0958928711412221
- Sekulić, N. (2017). Populaciona politika iz ugla žena – analiza iskustava i političkih opredeljenja. *Limes plus*, 14(2), 15-48.
- Šobot, A. (2013). Pogled na održivi razvoj Srbije iz perspektive rodnih uloga i modela ponašanja. *Politička revija*, 25(1), 117-143.
- Šobot, A. (2014a). O niskom fertilitetu iz ugla ekonomske aktivnosti ženskog stanovništva: Mogućnosti i ograničenja u podsticanju rađanja. *Stanovništvo*, 50(2), 43-66. doi: 10.2298/STNV1402043S
- Šobot, A. (2014b). *Rodna neravnopravnost u Srbiji – demografsko gledište*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Šobot, A. (2014c). Regionalne razlike u obrazovanju u funkciji razvoja Srbije. U: *Stanovništvo jugoistočne Srbije: Regionalne disproporcije u razvoju Srbije, migracije i demografska reprodukcija*. (str. 93-113). Niš: Srpska akademija nauka i umetnosti-Ogranak SANU u Nišu i Filozofski fakultet.
- Šobot, A. (2015). Obrazovne karakteristike stanovništva. U: Nikitović, V. (ur.), *Populacija Srbije početkom 21. veka*, (str. 168-191). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Šobot, A. (2019). Da li je rušenje rodnih stereotipa ključ za porast fertiliteta u Srbiji?. *Sociološki pregled*, 53(3) 1217-1240. doi: 10.5937/socpreg53-22567
- Testa, R. M. (2014). On the positive correlation between education and fertility intentions in Europe: Individual and country level evidence. *Advance in Life Course Research*, 21, 28-42. doi: 10.1016/j.alcr.2014.01.005

- Van de Kaa, D. J. (2003). *The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries* (Working Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, 29 January 2002). Preuzeto sa http://www.ipss.go.jp/webj-ad/webjournal.files/population/2003_4/kaa.pdf
- Vignoli, D. Tochhioni, V. & Mattei, A. (2018). *First-Birth Gains and Losses from the First Job in Italy: The Role of Employment Uncertainty* (DISIA Working Paper, 2018/02, Università degli Studi di Firenze - Dipartimento di Statistica, Informatica, Applicazioni "Giuseppe Parenti"). doi: 10.13140/RG.2.2.27644.23684
- Vikat, A. (2004). Women's Labor Force Attachment and Childbearing in Finland. *Demographic Research, Special Collection*, (3), 177-212. doi: 10.4054/DemRes.2004.S3.
- Živanović, Z. (2018). Prilog diskusiji o tipologiji naselja Srbije. *Demografija*, 15, 33-49. doi:10.5937/demografija1815033Z

GENDER ROLES AND EDUCATION AS ELEMENTS FOR THE EXPLANATION OF FERTILITY BY THE TYPE OF SETTLEMENT IN SERBIA

Ankica ŠOBOT

SUMMARY

This text is aimed at the consideration of fertility differences by the type of settlement in Serbia, taking into account differentiations connected with education and gender pattern behavior. The discussion in this paper is shaped by synthesized research results related to determinants of low fertility as well as gender roles. Differences in level of education are observed based on 2011 census data, focusing on tertiary education. When it comes to fertility, we observed two indicators based on the 1991-2011 census data. These are the cumulative fertility rate and the share of who have not given birth, observing the cohorts that belong to the reproductive period, as well as those that came out. This consideration primarily encompasses generations from the 1950s to the early 1980s.

Modernization processes in the sphere of gender roles are more pronounced in cities. The example for that are the specificities connected with women's education. The shares of highly educated women are up to four times higher than in non-urban settlements. The highest percentages are in urban settlements in the Belgrade region. At the time of the 2011 Census, about 50% of women aged 30-34 years and about 45% of those aged 35-39 years had higher education. In non-urban settlements, in each of the age groups 25-29, 30-34 and 35-39 years about 60% of women had secondary education.

In urban settlements, women born in the early 1930s gave birth to less than two children on average, while in non-urban settlements cumulative live birth rates around replacement fertility are registered among women born in the first half of the 1950s. The decline in the average number of live births in the inter-census period 1991-2011 is the highest in aged

20-29 years, but in urban settlements it is also significant in aged 30-39 years. In the urban settlements of the Belgrade region, women who were 30-34 years old at the time of the 2011 Census gave birth to less than one child on average, and the share of women who did not give birth was close to 50%. In the age group 35-39 years, the cumulative live birth rate was 1.26, and almost 30% of women still did not participate in reproduction.

Unfavorable trends are also recorded in non-urban settlements. According to the 2011 Census, the cumulative fertility rate is 0.37 and 1.02 in the age groups 20-24 years and 25-29 years. One-fifth of women aged 30-34 years and about 12% of women aged 35-39 years did not participate in reproduction. In non-urban settlements in the Belgrade region, almost 50% of women aged 25-29 years and almost 30% of those aged 30-34 years did not give birth. These shares were the lowest in non-urban settlements in the Region of Southern and Eastern Serbia (about 35% and about 16%).

Very low reproductive norms, widespread postponement of births and the possibility of spreading childlessness in urban areas can be connected with insufficient institutional support in terms of the more symmetrical division of gender roles. The negative effects of traditional patriarchy in non-urban settlements are not clearly visible through the observed indicators. Nevertheless, the phenomenon "lack" of female fertile population in these areas suggests the importance of the gender aspect. For that reason, the adjustment to emancipatory processes in the sphere of gender roles should be a part of regulating the issue of low fertility not only in urban, but also in non-urban settlements in Serbia.

Keywords: childbirth behaviour, cumulative fertility rates, urban and non-urban settlements, educational attainment, gender roles.

Originalni naučni rad

Primljen: 11.02.2020.

Prihvaćen: 19.06.2020.

UDK: 314.332(497.6)

doi: 10.5937/demografija2017055M

SOCIO-DEMOGRAFSKA ANALIZA STAVOVA PORODILJA O PLANIRANJU PORODICE I MJERAMA POPULACIONE POLITIKE U REPUBLICI SRPSKOJ

Draško MARINKOVIĆ

*Univerzitet u Banjoj Luci, Prirodno-matematički fakultet, Banja Luka,
e-mail: drasko.marinkovic@pmf.unibl.org*

Ranka PERIĆ-ROMIĆ

Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka, Banja Luka

Aleksandra PETRAŠEVIĆ

Univerzitet u Banjoj Luci, Prirodno-matematički fakultet, Banja Luka

Vladimir PERENDIJA

Univerzitet u Banjoj Luci, Medicinski fakultet, Banja Luka

Aleksandar MAJIĆ

Univerzitet u Banjoj Luci, Prirodno-matematički fakultet, Banja Luka

Sažetak: Predmet istraživanja je socio-demografska analiza stavova anketiranih porodilja o planiranju porodice i mjerama populacione politike u Republici Srpskoj. Za potrebe istraživanja korišten je demografski metod, sistemsko-strukturna analiza i statistička obrada podataka dobijenih na osnovu anketnog istraživanja na reprezentativnom uzorku. Polazna hipoteza istraživanja se temelji na postojećim tendencijama nedovoljnog rađanja, negativnog prirodnog priraštaja, otvorene depopulacije, starenja stanovništva i sve raširenijeg samačkog života u Republici Srpskoj. Sa tog aspekta od posebnog značaja je sagledavanje fertilnog kapaciteta porodilja, nijihovog modela reproduktivnog ponašanja i stavova o planiranju porodice i aktuelnim mjerama populacione politike. Analiza stavova anketiranih porodilja, potvrdila je hipotezu da postoji potreba za dodatnom afirmacijom mjera pronatalitetne populacione politike u Republici Srpskoj, jer najveći broj anketiranih želi veći broj djece, u odnosu na do sada ostvareni broj. Dobijeni rezultati se mogu smatrati pouzdanim za donošenje stavova i preporuka u svrhu sprovodenja pronatalitnih mjera u populacionoj politici Republike Srpske.

Ključne reči: planiranje porodice, porodilje, populaciona politika.

Abstract: The study focuses on the socio-demographic analysis of postpartum women's perception of family planning and population policy measures in the Republic of Srpska. The demographic method, the structured analysis and the statistical processing of data obtained from a questionnaire conducted with a representative sample of surveyees were performed for the purpose of the research. The main hypothesis is grounded on current tendencies of insufficient number of births, negative birth rates, population aging and the widespread single life in the Republic of Srpska. In this regard, it is essential to reflect

on the fertile potential of postpartum women, their model of reproductive behavior and attitude towards family planning and current population policy measures. The analysis of postpartum women's perception confirmed the hypothesis that there was a necessity for additional verification of pronatal population policy measures in the Republic of Srpska as most surveyees expressed desire to have more children. The obtained results may be considered valid for adopting policies and recommendations with an aim to conduct pronatal measures within the population policy in the Republic of Srpska.

Keywords: family planning, postpartum women, population policy.

UVOD

Republika Srpska se suočava sa kompleksnim demografskim problemima koji se manifestuju konstantnim smanjenjem stope rađanja i negativnim prirodnim priraštajem. Analiza opšte stope nataliteta ukazuje da prostor Republike Srpske spada u niskonatalitetna područja. Bruto stopa fertiliteta je veoma niska (trenutno 1,2 djeteta po majci), što je posljedica planiranja porodice, kasnijeg sklapanja braka, sve raširenijeg samačkog života, ali i teške socio-ekonomske situacije, psiholoških i drugih faktora. U svim varijantama projekcija budućeg demografskog razvoja Republike Srpske, očekuje se nastavak nepovoljnih tendencija, pa je potrebno što hitnije sprovođenje pronatalitnih mjera i aktivnosti u populacionoj politici (Marinković, 2014).

Dosadašnja istraživanja sprovedena u Republici Srpskoj, nesumnjivo su potvrdila da su planiranje porodice, kao i populaciona politika, pod snažnim uticajem promjena koje se dešavaju u našem društvu. Iz analize prirodnih determinanti demografskog razvoja Republike Srpske, posljednjih dvadesetak godina, evidentna je demografska recesija, kao i u većini evropskih zemalja, koju iniciraju smanjene stope fertiliteta (Marinković & Majić, 2018).

Fenomen nedovoljnog rađanja djece je zakonit proces koji nije uspjelo da izbjegne nijedno razvijeno društvo. Danas najveći broj razvijenih zemalja, kao i Republika Srpska, suočava se sa rađanjem djece ispod potreba proste zamjene generacija. Nedovoljno rađanje, pored neposrednih uticaja na demografski razvoj, djeluje i posredno na ekonomski i socijalni razvoj, jer se smanjuje broj aktivnog, radno sposobnog stanovništva koje treba da obezbijedi uslove za kvalitetan život svih pojedinaca i članova porodica, kojima je za to potrebna posebna pomoć i podrška društva (Marinković, 2014).

Porodice u Republici Srpskoj najčešće imaju jedno ili dva djeteta, što dovodi do otvorene depopulacije. Po definiciji, depopulacija je pojava smanjenja broja stanovnika nekog kraja ili zemlje zbog iseljavanja i negativnog priraštaja. Da bi se zaustavile nepovoljne tendencije u demografskom razvoju i riješili neki od naglašenih problema potrebno je

afirmisati snažan program pronatalitenih mjera i aktivnosti (Marinković & Majić, 2013).

Predmet ovog istraživanja se temelji na socio-demografskoj analizi stavova anketiranih porodilja o planiranju porodice i mjerama populacione politike u Republici Srpskoj. Sprovedeno anketno istraživanje možemo smatrati veoma pouzdanim za donošenje stavova i preporuka za buduće sprovođenje pronatalitenih mjera u populacionoj politici. U okviru istraživanja analizirane su i aktuelne mjere i aktivnosti na unapređenju pronatalitetnog programa populacione politike u Republici Srpskoj.

Cilj istraživanja je sagledavanje fertilnog kapaciteta porodilja, njihovog modela reproduktivnog ponašanja i definisanje specifičnih mjer populacione politike u skladu sa potrebom za sprovođenjem dodatnih mjer pronatalitetne populacione politike u Republici Srpskoj.

METODOLOGIJA RADA

Za potrebe istraživanja korišten je demografski metod, sistemsko-strukturna analiza i statistička obrada podataka dobijenih na osnovu anketnog istraživanja u SPSS programu. U istraživanju su učestvovali stručnjaci iz oblasti demografije, sociologije i reproduktivnog zdravlja, a poslove anketiranja su obavili unaprijed obučeni anketari.

Anketa za porodilje, u svrhu analize stavova o planiranju porodice i mjerama populacione politike, sprovedena je na reprezentativnom uzorku od 536 anketiranih u periodu 20. mart – 20. april 2019. godine na području grada Banja Luka. Anketa je sadržavala 30 pitanja. Prvi dio anketnih upitnika popunjavale su porodilje koje su se tek porodile na Klinici za ginekologiju i akušerstvo Univerzitetskog kliničkog centra u Banjoj Luci, a drugi dio anketnog istraživanja sproveden je za porodilje koje su svoju djecu dovodile u Savjetovalište za novorođenčad i dojenčad Doma zdravlja u Banjoj Luci.

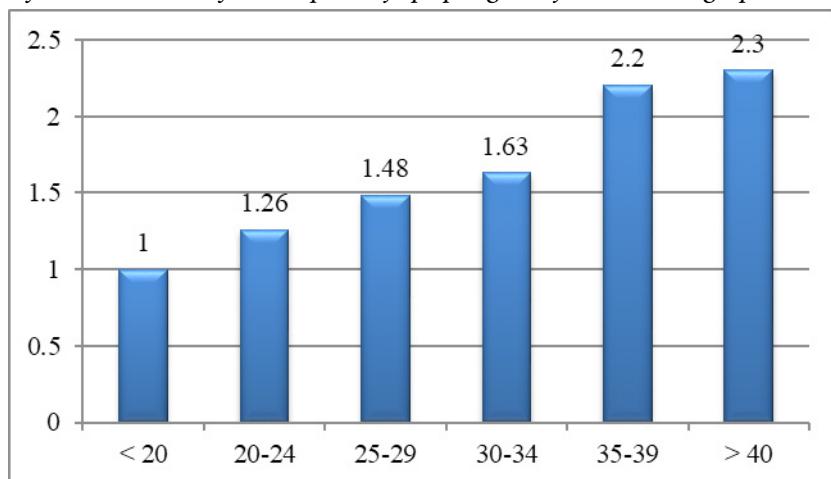
Polazna hipoteza istraživanja zasniva se na pretpostavci da je osnovna i istovremeno najnepovoljnija karakteristika demografskog razvoja Republike Srpske, posljednjih dvadeset godina, intenzivno smanjenje prirodnog priraštaja, odnosno nedovoljno rađanje. Trenutna stopa fertiliteta u Republici Srpskoj je 1,2 djeteta po jednoj ženi u fertilnom periodu, što je znatno ispod stope prostog obnavljanja stanovništva od 2,1 djeteta po ženi. Prema sadašnjem stanju, ali i prepostavkama budućeg demografskog razvoja, pronatalitetna populaciona politika se nameće kao potreba i neophodnost.

U okviru istraživanja analizirana je transformacija i uloga savremene porodice, kao i stavovi porodilja o planiranju porodice. U cilju podsticanja nataliteta, poseban akcenat je stavljen na analizu stavova o aktuelnim mjerama populacione politike u Republici Srpskoj.

REZULTATI

Starosna struktura anketiranih porodilja ukazuje na visok stepen disperzije. Najmlađa porodilja imala je 17, dok je najstarija imala 45 godina, tako da je starosni raspon uzorka 28 godina. Analiza starosne strukture ukazuje na veliku zastupljenost starosnih kontingenata između 25 i 39 godina starosti. Najviše anketiranih bilo je starosti od 30. do 34. godine (35,3%), zatim od 25 do 29 godina (26,7%) i od 35 do 39 godina (22,0%). Prosječna starost anketiranih porodilja bila je 30,9 godina.

Grafikon 1. Ostvareni fertilitet porodilja po petogodišnjim starosnim grupama

Analizom ostvarenog fertiliteta po petogodišnjim starosnim grupama primjetan je visok stepen korelacije između starosti i broja živorođene djece. Prosječan broj živorođene djece proporcionalno se poveća sa godinama starosti, pa starosni kontingenat porodilja iznad 40 godina ima u prosjeku 2,3 djeteta. Iznad prostog obnavljanja nalazi se kontingenat žena starosti između 35 i 39 godina. Znatno niže vrijednosti ostvarenog fertiliteta imaju mlađe starosne kohorte od 30 do 34 godine u prosjeku 1,63 djeteta; od 25 do 29 godina 1,48 djece; a od 20. do 24. godine 1,26 djece. Najniža reprodukcija je kod porodilja starosti do 20 godina koje prosječno rade jedno dijete.

Distribucija prema tipu naselja ukazuje na znatno veću zastupljenost anketiranih porodilja u gradskim naseljima u odnosu na ostala. U gradskom naselju živi 72,1%, u prigradskom 19,9%, dok je u seoskim naseljima nastanjeno 8,1% anketiranih porodilja.

Ostvareni fertilitet prema tipu naselja ukazuje na značajne razlike. Prosječno najviše djece rađaju anketirane porodilje sa sela (1,95), zatim slijede iz prigradskih naselja (1,79), dok je najniži fertilitet kod porodilja iz gradskih naselja (1,63).

Struktura anketiranih porodilja prema nivou obrazovanja ukazuje na izraženu zastupljenost srednjeg i visokog obrazovanja. Od ukupnog broja anketiranih 50,7% bile su visokoobrazovane, 46,8% porodilja bilo je sa srednjim obrazovanjem, dok ih je samo 2,4% bilo sa završenom osnovnom školom.

Najveći procenat anketiranih porodilja iz gradskog naselja su visokoobrazovane (61%), dok je u prigradskim i seoskim naseljima najviše porodilja sa završenim srednjim obrazovanjem (69% u prigradskim i 74% u seoskim naseljima).

Prema mjestu boravka najveći procenat anketiranih porodilja iz gradskog naselja je stalno zaposleno (59%), dok u seoskim i prigradskim zonama najveći kontingenat čine nezaposlene porodilje. U seoskim naseljima čak 60% anketiranih porodilja su nezaposlene, dok je u prigradskim naseljima 53% nezaposlenih porodilja.

Analizom strukture prema bračnom statusu dominantna je zastupljenost udatih porodilja sa 88,7%. Udio neudatih je 11,3%, dok je registrovan samo jedan slučaj razvedene porodilje. Ovakav odnos potvrđuje tezu o braku kao nosiocu reprodukcije. Prosječna godina vjenčanja porodilja u bračnoj zajednici je 26,5 godina.

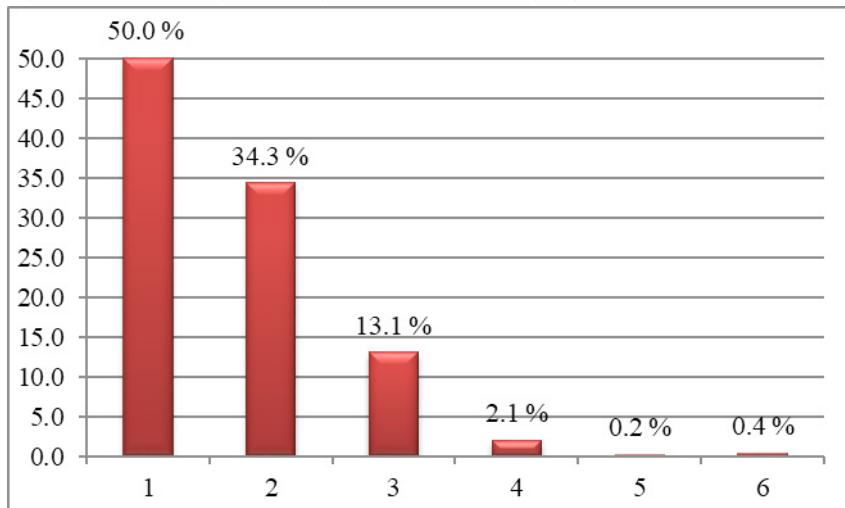
Porodilje čije je prebivalište na selu sklapaju brak u prosjeku sa 23,8 godina, porodilje iz prigradskih naselja vjenčavaju se sa 25,1 godinu, dok porodilje iz gradskog naselja u bračnu zajednicu prosječno ulaze sa 27,1 godinom starosti.

Primjetna je diferencijacija fertiliteta u odnosu na bračni status, jer udate porodilje u prosjeku rađaju 1,72 djeteta, dok je fertilitet neudatih porodilja 1,52 djeteta.

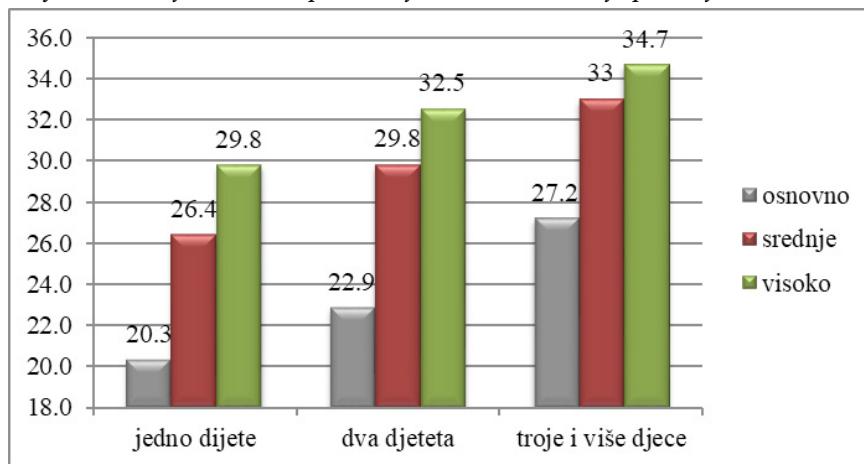
Ukupno ostvareni fertilitet anketiranih porodilja je 1,69. Prema redu rođenja, polovina rođenih su prvorodena djeca (50%), drugorođeni čine 34,3%, trećerođeni 13,1%, dok viši redovi rođenja (4+) učestvuju sa 2,7%. Prosječna starost porodilje pri rađanju prvog djeteta je 27,6 godina, drugog 30,4 godine, trećeg 33,1, a četvrtog 33,8 godina.

Značajna odstupanja uočavaju se između nivoa obrazovanja i broja rođene djece. Najveći fertilitet imaju anketirane porodilje sa osnovnim obrazovanjem (2,23), sa srednjim obrazovanjem u prosjeku rađaju 1,78 djece, dok je najniži fertilitet kod visokoobrazovanih porodilja (1,58 djeteta).

Grafikon 2. Distribucija porodilja prema redu rođenja djeteta (%)

Grafikon 3. Prosječna starost pri rađanju i nivo obrazovanja porodilja

Izrazito visok stepen statističke značajnosti postoji između nivoa obrazovanja i starosti prilikom rađanja prvog djeteta. Porodilje sa završenim osnovnim obrazovanjem prvo dijete rađaju prosječno sa 20,3 godine, sa srednjim obrazovanjem sa 26,4 godine, dok visokoobrazovane porodilje prvo dijete prosječno rađaju sa 29,8 godina starosti.

Jedan od značajnijih faktora ukupnog fertiliteta stanovništva je zaposlenost. Najveći broj anketiranih porodilja (53,6%) su u stalnom

radnom odnosu, 4,7% ima povremeni ili privremeni posao, dok je 41,8% anketiranih porodilja bilo nezaposleno.

Analiza ostvarenog fertiliteta ne pokazuje veće razlike između zaposlenih i nezaposlenih porodilja, jer sve u prosjeku rađaju 1,7 djece. Međutim, postoji značajna razlika između reda rođenja djece i perioda kada se rađaju djeca kod zaposlenih i nezaposlenih porodilja. Stalno zaposlene porodilje prvo dijete u prosjeku rađaju sa 28,9 godina, povremeno ili privremeno zaposlene sa 28,8 godina, dok nezaposlene to čine znatno ranije sa 25,6 godina.

Distribucija anketiranih porodilja prema sektoru zaposlenosti ukazuje na veću zastupljenost privatnog sektora sa 58,6% u odnosu na državni sektor u kojem radi 41,4% zaposlenih porodilja. Anketirane porodilje zaposlene u državnom sektoru u prosjeku rađaju 1,69 djece, a zaposlene u privatnom sektoru 1,67 djece. Anketirane porodilje u državnom i privatnom sektoru imaju identičan stav o željenom broju djece 2,76.

Znatno veća mjesečna primanja domaćinstva imaju zaposlene porodilje u državnom u odnosu na privatni sektor. Najveći procenat anketiranih porodilja sa osnovnim obrazovanjem ima mjesečna primanja ispod 600 KM, najviše porodilja sa srednjom stručnom spremom ima primanja između 600 i 1.000 KM, dok najveći udio visokoobrazovanih porodilja ima mjesečna primanja u intervalu između 1.500 i 2.000 KM.

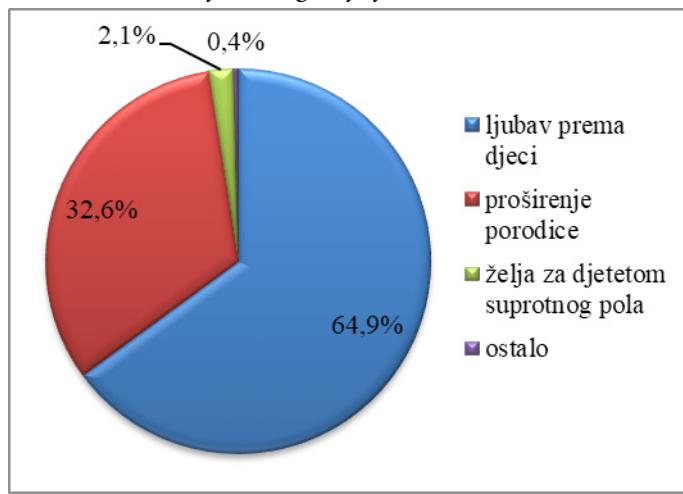
Na pitanje o ocjeni materijalnog položaja 86,6% anketiranih porodilja kaže da im je materijalni položaj dobar, 7,8% je reklo da im je materijalni položaj veoma dobar, dok 5,4% kaže da im je materijalni položaj loš, a samo jedna anketirana porodilja je rekla da joj je materijalni položaj veoma loš. Ostvareni fertilitet kod anketiranih porodilja nije pokazao značajne razlike, jer porodilje sa dobrim materijalnim položajem u prosjeku rađaju 1,70 djece, a one sa lošim materijalnim položajem 1,60 djece.

Najveći ostvareni fertilitet (1,88 djece) imaju anketirane porodilje sa najnižim prihodima do 600 KM. Porodilje sa porodičnim prihodima između 600 i 2.000 KM u prosjeku rađaju 1,67 djece, dok je najniži fertilititet (1,62 djece) kod porodilja sa najvećim prihodima, iznad 2.500 KM.

Najveći udio (77,6%) anketiranih porodilja živi u vlastitom stanu ili kući, u iznajmljenom stanu ili kući stanuje 15,9%, dok je najmanji udio (6,5%) onih koje žive kao sustanari sa drugom porodicom. Udio fertiliteta prema vrsti stambenog objekta ukazuje na značajne razlike između anketiranih porodilja koje žive u vlastitom stanu ili kući i porodilja koje iznajmjuju stan ili kuću, ili žive kao sustanari. Porodilje koje žive u vlastitoj kući u prosjeku rađaju 1,74 djece. Porodilje koje žive kao sustanari sa drugom porodicom u prosjeku rađaju 1,57 djece, dok je najniži fertilitet kod porodilja koje žive u iznajmljenom stanu ili kući (prosječno 1,52 djece).

Vrsta stambenog objekta u kome žive anketirane porodilje nema veći uticaja na prosječne godine rađanja prvog djeteta, jer porodilje koje žive u vlastitom stanu ili kući prvo dijete rađaju sa 27,6 godina, kao i porodilje u iznajmljenom stanu ili kući.

Grafikon 4. Motivi za rađanjem većeg broj djece (%)

Kao osnovni motiv za rađanjem većeg broja djece dvije od tri (64,9%) anketirane porodilje kažu da je to ljubav prema djeci. Želja za proširenjem porodice je zastupljena sa 32,6%, dok je veoma mali udio porodilja (2,1%) koje kažu da je to želja za djetetom suprotnog pola. Anketirane porodilje koje su kao motiv za ostvarenje reprodukcije navele ljubav prema djeci u prosjeku imaju 1,75 djece, one koje su kao razlog navele proširenje porodice u prosjeku imaju 1,65 djece, dok je najveći fertilitet zabilježen kod porodilja koje su iznijele stav da je motiv za rađanje želja za djetetom suprotnog pola, sa prosječno 2,00 djeteta.

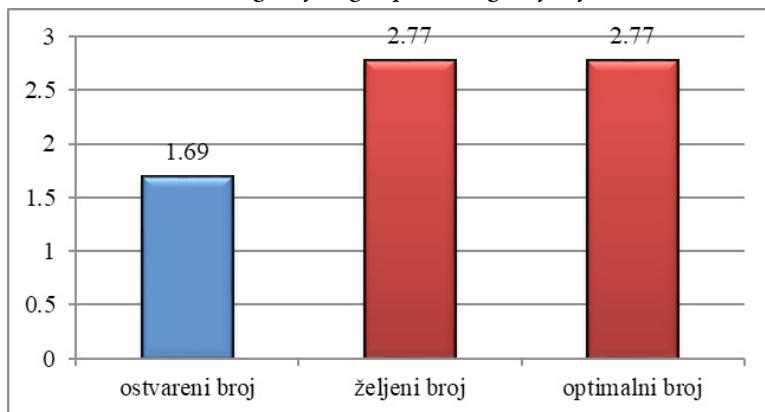
Visok procenat anketiranih porodilja (95,1%), planirao je rađanje djeteta. Na pitanje: „Da li želite još djece?“ najveći udio (72,8%) anketiranih porodilja je dalo potvrđan odgovor, dok se 27,2% izjasnilo da ne želi više djece.

Primjenom T-testa uviđa se visok stepen statističke značajnosti između ostvarenog fertiliteta i želje za reprodukcijom u budućnosti. Naime, porodilje koje ne žele djecu imaju u prosjeku 2,45 djece, dok je fertilitet porodilja koje su izrazile želju za potomstvom 1,39.

Kod anketiranih porodilja postoji visok stepen divergencije između ostvarenog, želenog i optimalnog broja djece. Prosječno ostvareni fertilitet

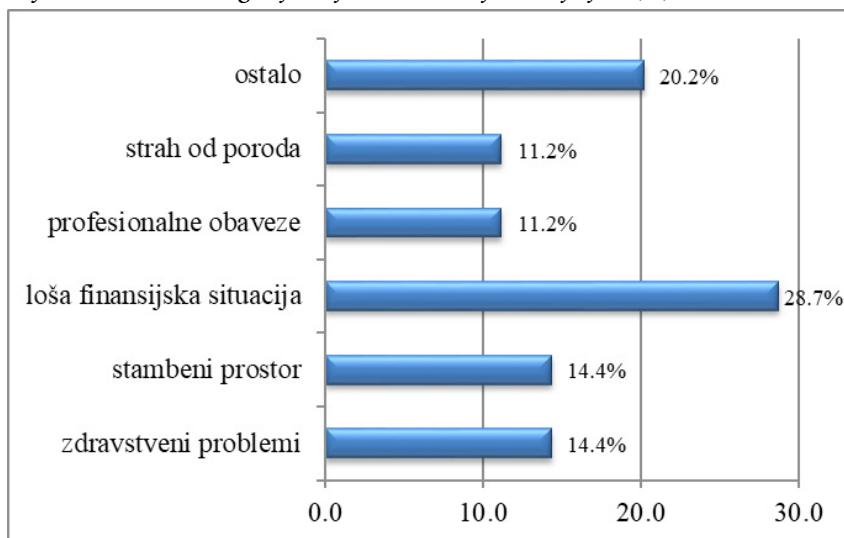
anketiranih porodilja je 1,69 djece, a njihov i željeni i optimalni broj djece je znatno veći (2,77 djece).

Grafikon 5. Odnos ostvarenog, željenog i optimalnog broja djece

Na osnovu distribucije reda rođenja može se zaključiti da najveći udio anketiranih porodilja želi troje djece (54,1%). Trećina anketiranih (33,9%) se izjasnila da želi dvoje djece, 7,5% želi četvoro, dok 3,1% želi petoro ili više od petoro djece. Najmanji udio (1,3%) anketiranih porodilja želi samo jedno dijete.

Grafikon 6. Razlozi zbog kojih nije ostvaren željeni broj djece (%)

Samo trećina anketiranih porodilja je navela razlog zbog kojeg nisu ostvarile željeni broj djece, a i one koje su to navele dale su prilično različite odgovore. U strukturi odgovora, najveću zastupljenost ima loša finansijska situacija (28%) i ostali razlozi sa 21% udjela, zatim slijede zdravstveni problemi sa 15%, nedostatak stambenog prostora sa 13%, strah od poroda sa 12% i profesionalne obaveze sa 11% odgovora.

Najmanji ostvareni fertilitet (1,38) imaju žene koje su navele da su zdravstveni problemi najveća prepreka za ostvarenje željene reprodukcije. Svaka deseta porodilja (9,9%) navela je da je tokom fertilnog perioda imala neki od reproduktivnih zdravstvenih problema, a 13,8% anketiranih je imalo barem jedan spontani ili namjerni prekid trudnoće. Statistički značajna razlika uočena je između prekida trudnoće i ostvarenog fertiliteta. Porodilje koje su imale prekid trudnoće u prosjeku imaju 2,09 djece, dok je ostvareni fertilitet porodilja koje nisu imale prekid trudnoće 1,63 djeteta.

Dvije trećine anketiranih porodilja (66,6%) porođaj je obavilo prirodnim putem, 29,8% porođaja obavljeno je putem carskog reza, dok su obe vrste porođaja registrovane kod 3,6% anketiranih.

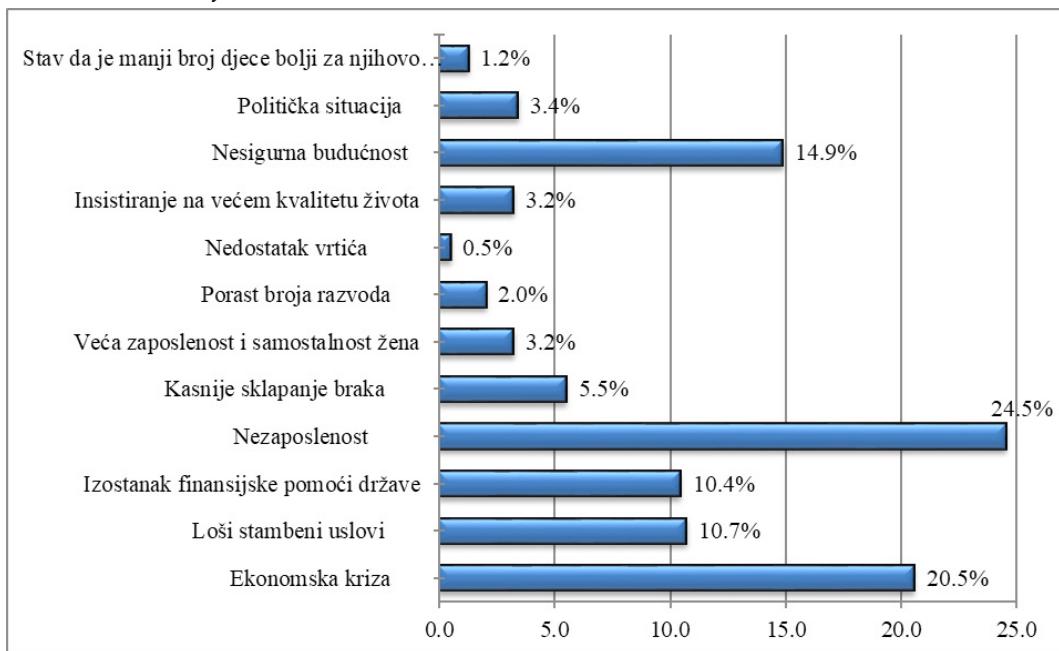
Interesantan je podatak da čak 60,6% anketiranih porodilja nije iznijelo svoj stav o vantjelesnoj oplodnji. Apsolutno od 211 porodilja koje su dale odgovor na ovo pitanje, njih 79,6% bi svoj problem u vezi sa sterilitetom rješavalo putem vantjelesne oplodnje, dok se 20,4% ne bi odlučilo za postupak vantjelesne oplodnje.

Najveći broj anketiranih porodilja (63,4%) izjasnio se da ne koristi kontracepciju, a od 36,6% onih koje koriste kontracepciju samo trećina (35,1%) koristi redovno, dok znatno više (64,9%) anketiranih kontraceptivna sredstva koristi samo povremeno.

Samo četvrтina anketiranih porodilja (25,7%) smatra da postojeće mjere populacione politike u Republici Srpskoj imaju uticaja na povećanje broja rođene djece. Visok udio (44,0%) anketiranih smatra da aktuelne mjere populacione politike nemaju nikakav uticaj na rađanje, dok 30,4% porodilja nema jasan stav o ovom pitanju.

Na postavljeno pitanje: „Koja pojava kod nas najviše utiče na broj rođene djece?“, najveći udio (24,5%) anketiranih porodilja reklo je nezaposlenost, ekonomска kriza ima udio od 20,5%, dok je nesigurna budućnost na trećem mjestu sa 14,9%. Kao značajne prepreke za rađanje većeg broja djece porodilje su navele loše stambene uslove (10,7%) i izostanak finansijske pomoći države (10,4%). Prema njihovom mišljenju manji uticaj imaju: kasnije sklapanje braka (5,5%), nestabilna politička situacija (3,4%), veća zaposlenost i samozaposlenost žena (3,2%), insistiranje na većem kvalitetu života (3,2%), porast broja razvoda (2,0%), stav da je manji broj djece bolji za njihovo odrastanje (1,2%) i nedostatak vrtića (0,5%).

Grafikon 7. Stav porodilja na pitanje: Koja pojava kod nas utiče na broj rođene djece? (%)

Dvije trećine anketiranih porodilja (65,1%) smatra da državni i lokalni organi vlasti treba da utiču na reproduktivno ponašanje pojedinaca i parova donošenjem mjera populacione politike, 12,6% ima negativan stav, dok 22,3% porodilja nije iznijelo svoj stav na ovo pitanje.

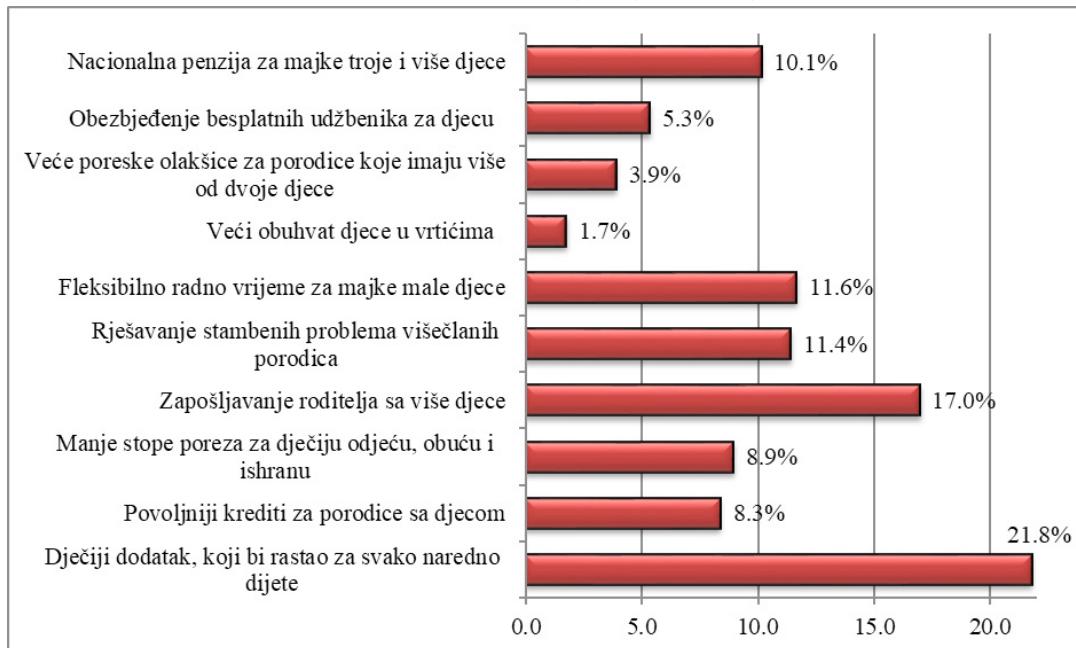
Najveći udio anketiranih porodilja (48,0%) smatra da populaciona obuka (edukacija) može da ima uticaj na povećanje nataliteta, 29,5% nije sigurno, a 22,5% ima negativan stav o populacionoj obuci.

Samo 19,1% anketiranih porodilja smatra da mediji u Republici Srpskoj imaju pozitivan uticaj na promociju roditeljstva i očuvanje reproduktivnog zdravlja, skoro dvije trećine (62,1%) nema stav o uticaju medija, dok 18,9% smatra da mediji imaju negativan uticaj.

Na postavljeno pitanje: „Koja bi od navedenih mjera populacione politike kod nas uticala na povećanje broja rođene djece?“ najveći udio (21,8%) anketiranih porodilja kaže dječiji dodatak, na drugom mjestu je zapošljavanje roditelja sa više djece (17,0%), a zatim slijede fleksibilno radno vrijeme za majke male djece (11,6%), rješavanje stambenih problema višečlanih porodica (11,4%), nacionalna penzija za majke troje i više djece (10,1%), manje stope poreza za dječiju odjeću, obuću i ishranu (8,9%),

povoljniji krediti za porodice sa djecom (8,3%), obezbjeđenje besplatnih udžbenika za djecu (5,3%), veće poreske olakšice za porodice koje imaju više od dvoje djece (3,9%) i veći obuhvat djece u vrtićima (1,7%).

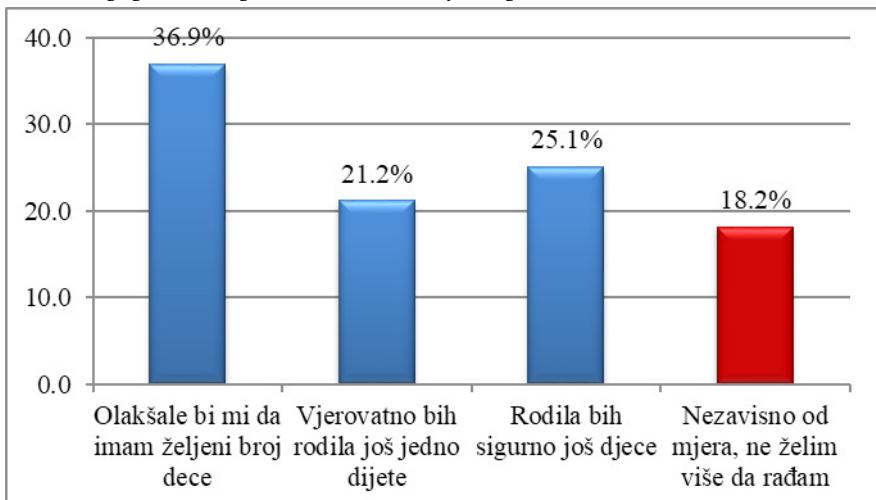
Grafikon 8. Stav porodilja na pitanje: Koja bi od navedenih mjera populacione politike kod nas uticala na povećanje broja rođene djece? (%)

Kada bi mogle da odaberu samo jednu od podsticajnih mjera, koja bi uticala na povećanje broja rođene djece, najviše (28,0%) anketiranih porodilja bi na prvo mjesto odabrale mjeru materijalne prirode – dječiji dodatak, koji bi rastao za svako naredno dijete. Na drugom mjestu, sa udjelom od 25,3% je zapošljavanje roditelja sa više djece, dok se 14,1% porodilja zalaže za nacionalnu penziju za majke sa troje ili više djece. Značajan udio (7,5%) anketiranih smatra da bi povećanje plata i finansijski stimulansi uticali na povećanje broja rođene djece, a još 6,7% smatra da je rješavanje stambenog pitanja višečlanih porodica takođe važno.

Na postavljeno pitanje: „Kako bi uvođenje mjera pronatalitetsne populacione politike uticalo na njihov privatni život?“ najveći udio (36,9%) anketiranih porodilja odgovorio je da bi im nove mjere olakšale da imaju željeni broj djece, četvrtina anketiranih (25,1%) bi sigurno rodila još djece, a 21,2% kaže da bi vjerovatno rodila još jedno dijete. Samo 18,2% anketiranih porodilja kaže da nezavisno od mjera ne želi više da rađa djecu.

Grafik 9. Stav porodilja na pitanje: Kako bi uvođenje mjera pronatalitetne populacione politike uticalo na njihov privatni život? (%)

Anketirane porodilje koje su rekле da bi im mјere populacione politike olakšale da imaju željeni broj djece imaju u prosjeku 1,45 djece. Porodilje koje kažu da bi vjerovatno rodile još jedno dijete imaju prosječno 1,70 djece, a one koje su odgovorile da bi sigurno rodile još djece imaju ostvareni fertilitet od 1,42 djeteta. Anketirane porodilje koje kažu da nezavisno od mјera ne žele više da rađaju djecu imaju ostvareni fertilitet od 2,58 djece.

DISKUSIJA

Cjelokupan proces promjene fertiliteta treba shvatiti kao racionalni odgovor stanovništva na izmjenu životnih uslova, čime se mijenja i obim reprodukcije. U uslovima normalnog razvoja stanovništva fertilitet je jedna od najvažnijih i istovremeno najdinamičnijih determinanti promjena u starosnoj strukturi stanovništva. U demografskoj literaturi opšte je poznato da nizak fertilitet uslovljava relativno visok udio zrelog i starog stanovništva. Specifične stope fertiliteta prema starosti pokazuju kada žene u fertilnom periodu rađaju.

Republika Srpska suočava se sa problemom nedovoljnog rađanja koji u dugoročnom smislu prijeti opstanku i razvoju društva u svim njegovim aspektima. To naučnu zajednicu stavlja pred izazove proučavanja uzroka navedenog problema u svrhu planiranja strateških ciljeva i pronatalitetskih mјera, kako bi se našlo adekvatno rješenje, bar u smislu poboljšanja postojećeg stanja. U tom kontekstu stavovi porodilja smatraju se važnim

pokazateljima u pogledu određivanja pravca djelovanja koji se mogu sprovoditi na republičkom i lokalnom nivou. U cilju interdisciplinarnе analize prikupljenih podataka, važeća sociološka teorijska objašnjenja navedenog problema, dovode se u vezu sa društvenim odnosno civilizacijskim napretkom u cjelini koji uzrokuje promjene u shvatanju uloge i značaja porodice u svakodnevnom životu.

Uzroke nedovoljnog rađanja djece treba tražiti i na relaciji transformacije tradicionalnog i savremenog poimanja porodice. U prvom kontekstu porodica se tumčila kao osnovna proizvodna jedinica koja članovima obezbjeđuje neophodna sredstva za preživljavanje i razmjenu dobara bilo u naturalnom ili tržišnom obliku. Savremena porodica vezuje se za njena reproduktivna svojstva, bilo da se radilo o biološko reproduktivnoj funkciji rađanja novih članova ili socijalno kulturnoj reprodukciji koja podrazumijeva obnavljanje života svih članova porodice i odgajanje potomstva i njegovu socijalizaciju (Milić, 2001). Savremeni uslovi života podstiču individualnu odgovornost pojedinaca čiji su korijeni utkani u neoliberalizmu kao aktuelnoj fazi kapitalizma. Neoliberalizam, ekspanziju doživljava krajem sedamdesetih godina dvadesetog vijeka i odlikuje ga jačanje principa samoregulišućeg tržišta i slobodne konkurenčije, te opadanje značaja državne intervencije kao regulativnog mehanizma sa ciljem postizanja opšteg blagostanja (Mirkov, 2017). Upravo su navedene karakteristike izazvale smanjen broj rađanja djece, ne samo na našim prostorima, nego i u razvijenom dijelu svijeta, jer se odgovornost za kvalitet života, ličnu i porodičnu afirmaciju prebacila sa društva na pojedinca. Odatle proizilazi da se smanjen broj rađanja djece opravdava neizvjesnom budućnošću sa jedne strane i potrebom lične afirmacije, naročito žena na tržištu rada, koje im omogućava osjećaj samostalnosti, ispunjenosti i nezavisnosti. Ranije se to uglavnom vezalo za instituciju braka u kome je žena kroz proces rađanja osiguravala vlastitu budućnost i sigurnost, ali uz često prisustvo zavisnog položaja u odnosu na muškarca kao hranitelja porodice.

Sa ekonomskog stanovišta moderna porodica se tretira kao pretežno ili čisto redistributivna i potrošačka zajednica za razliku od premodernih oblika koji je smatraju primarno proizvodnom zajednicom (Milić, 2001). Upravo moderno shvatanje porodice u kome se ona tretira kao potrošačka zajednica nalazimo, takođe, razloge za smanjen broj rođanja djece. Izazovi koje nudi potrošačko društvo mijenjaju svakodnevne porodične navike, dok se roditelji trude da djeci omoguće sve ono što je neophodno da bi odrastali u koraku sa vremenom. U takvom vaspitno-obrazovnom obrascu ponašanja i djelovanja i socijalizacije, finansijski izazov pred koji se stavljuju roditelji smatra se svakako preprekom u rađanju djece.

Dok se u ranijem periodu odgoj djece smatrao privatnim prostorom, danas je institucionalizacija odgoja prerasla u javnu sferu, pa su roditelji stavljeni pod veliki društveni pritisak uspješnog roditeljstva. Valorizacija uspjeha odgoja djece prema važećim nametnutim standardima i pravilima utiče na ukupnu ocjenu uspješnosti porodice u cjelini. „U novom sistemu vrednosti, roditeljstvo je zadržalo visoko mesto. No, izmenila se njegova suština. Neegzistencijalna osnova vrednosti deteta postaje odrednica reproduktivnog ponašanja, jer se ostvaruje sa jednim ili sa dvoje dece“ (Rašević, 2008).

U pogledu sociološke analize istraživanja fertilnog kapaciteta i stavova u planiranju porodice od posebnog značaja bilo je obraditi podatke u kojima se može pratiti odnos između porodilja u urbanim i ruralnim sredinama sa aspekta uslova i kvaliteta života. Značajni su i podaci o stepenu obrazovanja koje uzrokuje vertikalnu pokretljivost društva i utiče na klasno statusnu poziciju porodilja.

Sprovedeno istraživanje stavova anketiranih porodilja o glavnim razlozima smanjenog broja rađanja djece poslužilo je kao osnova za sociološku analizu. Najveći broj anketiranih (49%) smatra da je finansijska situacija osnovni uzrok nemogućnosti ostvarivanja želenog broja djece. Sa druge strane važno je napomenuti da u strukturi anketiranih porodilja (358 živi u gradu i da ih je 61% visoko obrazovano). Među njima 59% ima stalni posao, ali im je ipak manji prosječan broj djece (1,63) u odnosu na anketirane iz prigradskih naselja i sela (kojih je daleko manje). Uzroke ovakvog stanja treba tražiti i u drugim odlučujućim faktorima koji utiču na formiranje određenih vrijednosnih stavova i donošenje odluka. Tako na primjer zaposlenost nužno ne utiče na ekonomsku stabilnost, nego visina prihoda kao i npr. riješeno stambeno pitanje. Dinamika života u urbanim sredinama bitno se razlikuje od ruralnih područja. Budžet raspoloživog vremena više je uslovjen radnom dinamikom zaposlenih žena i radnim vremenom javnih urbanih servisa (npr. vrtići, igraonice, dnevni centri i škole), što sasvim sigurno uslovjava pritisak od usklađivanja svakodnevnih obaveza naročito sa djecom školskog uzrasta. Takođe, lična, odnosno poslovna afirmacija žena može biti prepreka želenom rađanju. Među anketiranim porodiljama najveći broj je sa jednim ili sa dva djeteta. Iako se 54% anketiranih porodilja izjasnilo da je njihov želeni broj djece troje, to ne znači da među njima nema onih koje su uprkos iskazanoj želji i dalje opredjeljene da ostanu na manjem broju djece. Razlozi mogu biti lična poslovna afirmacija i ostvarivanje drugih ambicija u uslovima kada im ekonomski razlozi nisu prepreka rađanju. U prilog navedenom je i tvrdnja da su na drugom mjestu uzroka, zbog kojih nije ostvaren željeni broj djece, bili tzv.„ostali“ razlozi.

Na selu kod anketiranih porodilja najveći broj je nezaposlen, a prosječan broj djece iznosi 1,95. Zaposlenost žena na selu nije odlučujući faktor za

opredjeljenost rađanja želenog broja djece, jer se egzistencija ostvaruje poljoprivrednom djelatnošću ili privatnim (porodičnim) biznisom. Sa druge strane evidentan odlazak radno sposobnog stanovništva u gradove stvara prepostavku da oni stanovnici koji su ostali na selu imaju izvjesno optimalne uslove života, što im omogućuje i relaksiranje planiranje potomstva. Tome svakako treba dodati i tradicionalne obrasce ponašanja u kojima se porodica još uvijek ocjenjuje kao najviša vrijednost. Među anketiranim porodiljama na selu je daleko manji broj visoko obrazovanih, što izvjesno utiče i na lakše donošenje odluka vezanih za proširivanje porodice s obzirom da se radi o ženama koje ne afirmišu karijerne obrasce.

Istraživanje je pokazalo da su male procentualne razlike između broja djece rođenih kod anketiranih porodilja koje imaju visoko ili srednje obrazovanje. Uprkos dominantnoj ocjeni anketiranih da su glavni razlozi niskog rađanja upravo ekonomski prirode, dobijeni podaci pokazuju da su upravo porodilje sa najnižim mjesecnim prihodom do 600 KM mjesecno rodile najviše djece (1,88). Ovaj podatak se može uzeti kao argument tvrdnji da razlozi finansijske prirode nisu primarni uzrok niskog nataliteta, ali su važan faktor u pogledu promocije pronatalitetnih mjera.

Najveći broj djece kod anketiranih porodilja rodile su žene na selu među kojima je najveći broj sa završenom srednjom školom. Smanjen broj rađanja kod porodilja sa visokim obrazovanjem dovodi se u vezu sa karijernim obrascima. Takođe kod njih se pomjera granica rađanja prvog, a time i drugog i trećeg djeteta. Najviše anketiranih porodilja u starosnoj grupi između 30. i 34. godine rodilo je drugo ili treće dijete, a razlog tome treba tražiti u godinama provedenim na studijama koje su uslovile i kasnije rađanje prvog djeteta.

U sociološkom smislu posebno je važno analizirati stav porodilja koje su svoj materijalni položaj ocjenile kao dobar (86,6%), a ipak navode da je loša finansijska situacija prepreka rađanju želenog broja djece. Postavlja se pitanje, šta su onda zaista pravi razlozi zbog kojih žene ne rađaju želeni broj djece, s obzirom da je rađanje u Republici Srpskoj ispod nivoa proste reprodukcije. Mogu li se razlozi tražiti u neizvjesnoj i nesigurnoj budućnosti zbog nestabilne socio-ekonomski i političke situacije u zemlji i okruženju, ili su razlozi u nametnutim vrijednostima potrošačkog društva koje hedonizam i utilitarističke vrijednosti stavlja u prvi plan, ili je možda razlog u karijernim obrascima, ili u novim načinima odgoja i vaspitanja djece koji roditelje stavlju pred nove, za mnoge nedostižne standarde roditeljstva? Dio odgovora na ova pitanja dobijemo primjenom novih mjera pronatalitetne politike ukoliko iste budu uskladene sa izraženim stavovima porodilja koje ističu da bi dječiji dodatak za svako naredno dijete, zapošljavanje roditelja sa više djece te fleksibilno radno vrijeme uticalo na povećanje nataliteta.

U cilju zaustavljanja nepovoljnih tendencija u demografskom razvoju naglasak se stavlja na potrebu za afirmacijom postojećih i uvođenjem novih pronatalitetnih mjera i aktivnosti kroz strategiju demografskog razvoja i programe planiranja porodice. U skladu s tim potrebno je aktivnije djelovati na promociji reproduktivnog zdravljia kroz niz mjera i aktivnosti na planiranju porodice, povećanju broja poroda, smanjenju mortaliteta i morbiditeta majki i novorođenčadi, rješavanju zdravstvenih problema i steriliteta i smanjenju broja namjernih pobačaja i prevencije polno prenosivih bolesti. U skladu sa tim, treba intenzivirati aktivnosti na sistematizaciji postojećih mjera populacione politike i usmjeriti ih prvenstveno u pronatalitetne svrhe. Sve akcije u prilog povećanja rađanja se moraju podržati i intenzivirati, a u obzir se moraju uzeti i svi društveni i individualni aspekti, od kojih posebnu pažnju treba usmjeriti prema očuvanju porodice, a treba razmišljati i o osnivanju nacionalnog populacionog fonda za podsticaj rađanja. Sa ovog aspekta postavlja se institucionalna nužnost uspostavljanja i Zavoda za planiranje porodice i populacionu politiku, kao i što skorije donošenja strategije demografskog razvoja Republike Srpske. Sa programa populacione politike treba preći na programe planiranje porodice, kojom prilikom se uzima u obzir i broj djece koji je potreban za prostu zamjenu generacija. Veoma je važno imati jasan cilj i praviti razliku između termina populaciona politika i termina planiranje porodice. Planiranje porodice mnogo je egzaktniji pojam u kome se definiše željeni broj djece (Marinković i dr., 2019).

Rezultati istraživanja bi se mogli iskoristiti za definisanje cjelovite i koherentne politike prema fertilitetu stanovništva Republike Srpske, odnosno definisanje stavova na ispoljene probleme u demografskom razvoju, jer su analizirane specifične stope fertiliteta porodilja prema aktivnosti, zanimanju, školskoj spremi, bračnom stanju i trajanju braka.

ZAKLJUČAK

Anketna istraživanja su potvrdila da postoje bitne prepostavke za rehabilitaciju rađanja u Republici Srpskoj, a što se može temeljiti na stavu većine anketiranih porodilja da ne postoji bitna razlika između željenog i optimalnog broja djece. Odnosno, stav većine anketiranih je da troje djece predstavlja i optimalan i željeni broj djece, što predstavlja nivo potreban za prosto obnavljanje stanovništva, a čemu treba i težiti. Istraživanja su potvrdila da razlozi za neradjanje željenog broja djece u Srpskoj nisu samo u vezi sa preprekama materijalne prirode, odnosno da najveći broj anketiranih porodilja želi veći broj djece, u odnosu na do sada ostvareni i da postoji jasno izražena spremnost za prihvatanje novih mjera pronatalitetne politike.

Rezultati istraživanja upućuju na potrebu intenziviranja aktivnosti na sistematizaciji postojećih mjera populacione politike i usmjeravanje prvenstveno u pronatalitetne svrhe. Ove aktivnosti bi trebalo razvijati na svim nivoima vlasti, a posebno na nivou lokalne samouprave. Efekti ovog istraživanja bi mogli biti od značaja za buduće dokumente kao što su Strategija razvoja porodice ili Strategija demografskog razvoja Republike Srpske, koja još uvijek nije donesena.

Ovakva istraživanja predstavljaju dobru osnovu za formulisanje budućih politika u domenu podsticaja rađanja i planiranja porodice na prostoru Republike Srpske. Imajući u vidu naznačene demografske procese, neophodno je aktivnije sprovoditi mjere pronatalitetne populacione politike kako na republičkom, tako i na nivou lokalnih zajednica.

Rad predstavlja dio istraživanja koje je sprovedeno 2019. godine u sklopu naučno-istraživačkog projekta: „*Fertilni kapacitet i stavovi anketiranih porodilja o planiranju porodice porodilja UKC RS Banja Luka*“. Nositelj projekta je Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, a partner u realizaciji je Centar za demografska istraživanja iz Banja Luke. Koordinator projekta je prof. dr Draško Marinković. Projekat je sufinansiran odlukom Ministarstva za naučno-tehnološki razvoj, visoko obrazovanje i informaciono društvo Vlade Republike Srpske.

LITERATURA

- Marinković, D. (2014). *Demografske determinante populacione politike Republike Srpske*. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Prirodno-matematički fakultet.
- Marinković, D. & Majić, A. (2013). Populaciona politika i planiranje porodice u Republici Srpskoj–stanje i tendencije. *Glasnik Herald*, 17, 69-85.
- Marinković, D. & Majić, A. (2018). *Stanovništvo Republike Srpske – demografski faktori i pokazatelji*. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Prirodno-matematički fakultet.
- Marinković, D., Đurđev B., Rašević M., Bobić M., Mučibabić M. & Vuković J. (2019). „*Demografski razvoj i populaciona politika Republike Srpske – analiza stanja i prijedlog mjera*“ (Istraživački izveštaj). Banja Luka: Centar za demografska istraživanja. Dostupno na <http://cdi-bl.org/resources/data/>
- Milić, A. (2001). *Sociologija porodice – kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.
- Mirkov, A. (2017). *Socijalna održivost grada: izazovi neoliberalne urbane politike*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Rašević, M. (2008). Fenomen nedovoljnog rađanja i obrazovni sistem. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 40(1), 192-206. doi: 10.2298/ZIPI0801192R

SOCIO-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF POSTPARTUM WOMEN ON FAMILY PLANNING AND POPULATION POLICY MEASURES IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

Draško MARINKOVIĆ, Ranka PERIĆ-ROMIĆ, Aleksandra PETRAŠEVIĆ,
Vladimir PERENDIJA, Aleksandar MAJIĆ

SUMMARY

The fact that family planning and population policy in the Republic of Srpska are strongly influenced by social changes has been confirmed in previous studies. The analysis of natural determinants of demographic development in the Republic of Srpska over the last two decades has illustrated an evident demographic recession initiated by the decreasing fertility rates, which has also been the case with most European countries.

For the purpose of analyzing perception of family planning and population policy measures, a questionnaire was conducted among 536 postpartum women in the city of Banja Luka from March 20th to April 20th 2019. The questionnaire comprised 30 entries. Half of the questionnaires were filled out by postpartum women who had just given birth at the Banja Luka University Clinical Center, Department of Gynaecology and Obstetrics. The second half of questionnaires were filled out by postpartum women who had taken their children to the Banja Luka Community Health Centre, Counseling Department for Newborns and Infants.

The questionnaire survey corroborates that there are indications for birth rehabilitation in the Republic of Srpska, based on the most surveyees' perception that there is no difference between the desirable and most advantageous number of children. In other words, most surveyees believe that three children are both the desirable and optimal number, which also represents the crucial number for the simple population regeneration and is something to strive for. The research has confirmed that reasons for not having the desired number of children in the Republic of Srpska are not only related to economic obstacles. Indeed, most surveyees express desire to have more children and display readiness to except new pronatal policy measures.

Results suggest that activities regarding assessment of current population policy measures should be intensified and focused on meeting pronatal policy needs. These activities should be improved on all government levels, especially in units of local self-government. Effects of this study may be pertinent for designing future documents such as the Family Development Strategy or the Strategy of Demographic Development of the Republic of Srpska which has not been adopted yet.

Studies such as this one represent a solid ground for formulating future policies in regard with the improvement of birth rates and family planning in the Republic of Srpska. Given the outlined demographic processes, it is crucial to conduct pronatal population policy measures at both local and national levels more actively. Results of the study may also be capitalized on in order to define coherent and comprehensive policies regarding population fertility in the Republic of Srpska, i.e. to adopt a clear position on evident problems in demographic growth because very specific fertility rates of postpartum women were analyzed by activity, occupation, education, marital status and duration of marriage.

Keywords: family planning, postpartum women, population policy.

Originalni naučni rad

Primljen: 10.09.2020.
Prihvaćen: 05.10.2020.

UDK: 71:373.23(497.11)
doi: 10.5937/demografija2017075M

UPOTREBNA VREDNOST PROSTORA PREDŠKOLSKIH USTANOVA KAO ELEMENT SOCIO-DEMOGRAFSKOG RAZVOJA

Vesna MILETIĆ-STEPANOVIĆ

Univerzitet u Beogradu-Geografski fakultet, Beograd, e-mail: vesna.miletic@gef.bg.ac.rs

Sažetak: Cilj rada je kritička sociološka analiza i osmišljavanje kapaciteta prostora predškolskih ustanova u saglasnosti sa normama predloženim u okviru evropskog socijalnog modela i Generalnog urbanističkog plana Beograda. U skladu sa pretpostavkama modela, očekuje se da praktikovanje preporučenih normi produkuje transformacioni potencijal i inicira lanac pozitivnih promena, počevši od eliminacije sistemskih rizika kroz dekomodifikaciju brige o predškolskoj deci i proizvodnju politički korektnog prostora predškolskih ustanova više upotrebe vrednosti, preko povećanja obuhvata predškolskog kontingenta državnim predškolskim ustanovama, do povoljanog uticaja na podsticanje rađanja. Predmet rada je upotreбna vrednost predškolskih ustanova u Srbiji i beogradskim opštinama Zvezdara i Savski venac. U radu se primenjuju sledeće metode istraživanja: statistička analiza, analiza prostornih kapaciteta predškolskih ustanova, komparativni metod, kritička analiza. Za merenje upotreбne vrednosti prostora predškolskih ustanova korišćeni su sledeći pokazatelji: obuhvat dece predškolskim sistemom u Srbiji, obuhvat dece predškolskim ustanovama prema tipu svojine, obuhvat dece državnim predškolskim ustanovama i usklađenost raspoloživog prostora u državnim predškolskim ustanovama opština Zvezdara i Savski venac sa važećim normama. U završnom delu, dat je predlog prostornih kapaciteta za koje se smatra da bi mogao imati dovoljan transformacioni potencijal za iniciranje lanca pozitivnih promena u smeru održivog socijalnog i demografskog razvoja.

Ključne reči: održivi socio-demografski razvoj, državne predškolske ustanove, upotreбna vrednost prostora, opština Zvezdara, opština Savski venac, Srbija.

Abstract: The aim of the paper is a critical sociological analysis of the space of preschool institutions and the design the capacity of the space of preschool institutions, in accordance with the norms proposed within the European social model and the Master Plan of Belgrade. In accordance with the model assumptions, the practice of recommended norms is expected to produce transformational potential by initiating a chain of positive changes, starting with the elimination of systemic risks through decommodification of care for preschool children and production of politically correct space of higher use value, through increasing the coverage of the preschool contingent by state primary schools, to a favorable impact on stimulating birth. Paper Subject - use value of preschool institutions in Serbia, and the Belgrade municipalities Zvezdara

and Savski Venac. Statistical analysis, preschool institutions spatial capacity analysis, comparative method, critical analysis were the analysis used in this paper. The following indicators were used to measure the use value of preschool institutions space: percentage of children attending preschools in Serbia, percentage of children attending preschools according to the type of preschool ownership, percentage of children attending public preschools, compliance of the available space in public preschools in the municipalities of Zvezdara and Savski Venac with the valid norms. The final section contains a proposal of spatial capacities which are believed to have sufficient transformational potential, for the purposes of initiating the positive chain of changes in the direction of sustainable social and demographic development.

Keywords: sustainable socio-demographic development, public preschool institutions, use value of space, municipality of Zvezdara, municipality of Savski Venac, Serbia.

UVOD

Održivi razvoj određuje se kao balansiranje socijalnog, ekonomskog i ekološkog razvoja. Problem održivog socijalnog razvoja u Srbiji ima za svoje neophodne komponente demografski razvoj i demografsku stabilnost koje se nalaze u odnosu međusobnog reciprociteta. Problem razvoja je posebno delikatan u nestabilnim i prekarnim društвima periferije svetskog kapitalizma u koje spada i društvo Srbije, i Beograd kao glavni grad.

Na poluperiferiji svetskog kapitalizma koncipira se obrazac razvoja nerazvijenosti "koji pojačava društvenu destrukciju, do te mere da se koncipira nova vrsta (destruisane) strukture, koji uvećavaju siromaštvu, socijalnu nejednakost. Raz-razvoj donosi nizak kvalitet svakodnevnog života i dominaciju „ekonomije preživljavanja“, strukturnu i hroničnu nezaposlenost, „ispadanje“ velikih grupa stanovništva iz sistema socijalne i zdravstvene zaštite (Blagojević-Huson, 2012).

Posebno se ističe i problem odnosa između ekonomskog rasta i socijalne dimenzije razvoja grada. Redukcionistička i funkcionalistička strateška orijentacija Beograda označava usmerenost ka svetskom tržištu i interesima multinacionalnih korporacija (Miletić-Stepanović, 2019, 9), koja ima za posledicu definisanje nelegitimnih i politički nekorektnih ciljeva. Osnovni cilj razvoja postsocijalističkih gradova je otklanjanje prepreka razvoju tržišta, dostizanje konkurentnosti koja je svedena na deregulaciju (Petrović, 2009, 74) i generisanje haotičnog modela razvoja (Stanilov, 2007, 8), tako da dolazi do "zapostavljenosti socijalne dimenzije" (Petrović, 2009, 225).

Zapostavljenost socijalne dimenzije i socijalnog razvoja ima negativne posledice na politiku demografskog razvoja i populacionu politiku. U ovom radu, analizira se odnos između politike proizvodnje prostora i populacione politike.

U Strategiji podsticanja rađanja, koju je Vlada Republike Srbije donela prvi put 2008. godine, a dopunila 2018. godine, aktiviranje lokalne samouprave i javnu brigu o deci predškolskog uzrasta postavlja kao preduslove podsticanja rađanja (Strategija podsticanja rađanja, 2018). Predškolske ustanove (u daljem tekstu PU) kao javne usluge, trebalo bi planirati u skladu sa normativima, koje imaju za cilj zadovoljavanje potreba korisnika i primat upotrebe vrednosti prostora.

Cilj rada je sociološka analiza upotrebe vrednosti predškolskih ustanova kao elementa održivog socijalnog razvoja, demografske održivosti i podsticanja rađanja, a predmet rada predstavljaju predškolske ustanove u Srbiji i beogradskim opštinama Zvezdara i Savski venac.

TEORIJSKI OKVIR

Neomarksistički koncept Anrija Lefevra (Henri Lefebvre), Dejvida Harvija (Davide Harvey) i Manuela Kastelsa (Manuel Castells) teritorijalnost i prostor određuje kao društvene kategorije, pri čemu se društvo i prostor nalaze u uzročno-posledičnoj vezi tako da je prostor društveno proizведен procesima i odnosima koji deluju u društvu. S tim u vezi, i prostor PU se može ozbiljno osmišljavati i planirati, ali, i prepustiti delovanju snažnih procesa komodifikacije.

Teoretičar Anri Lefevr (Henri Lefebvre) koncipirao je pojam "pravo na grad", koje označava pravo građana da donose odluke o raspodeli gradskih resursa. Smatrajući da je gradski prostor izraz odnosa u društvenoj proizvodnji, tj. materijalni i simbolički odraz datog društva, ovaj autor se zalaže za model alternativne proizvodnje prostora, koja ima osnovu u primatu upotrebe nad prometnom vrednosti (Lefebvre, 2009, 192), i ima potencijal realizacije višeg nivoa kvaliteta svakodnevnog života. Prema domaćim autorima, alternativna proizvodnja prostora morala bi da obezbedi prisvajanje prostora i da ima upotrebnu vrednost dostupnu svim korisnicima (Vujović & Petrović, 2005, 39). Cilj upotrebe vrednosti prostora je obezbeđivanje takvog životnog prostora u kome je moguće zadovoljiti više svakodnevnih potreba. Element upotrebe vrednosti prostora su i javne službe, gde spadaju, između ostalog, i predškolske ustanove.

Prema Dejvidu Harviju (Davide Harvey), u produkciji grada, osnovna determinanta je kapitalistički proizvodni sistem, tj. finansijska i politička oligarhija i lokalna birokratija, koja proizvodi prostor sa ciljem prostorne i socijalne raspodele viška vrednosti, dok ni spontani događaji ni izbori ljudi nemaju veći uticaj. Pojam „pravo na grad“, koji je koncipirao Lefevr, Dejvid Havri je proširio, i uneo pravo građana da preuzmu deo moći u oblikovanju kvaliteta svakodnevnog života u gradovima (Harvey, 2012, 5).

Determinanta razvoja socijalnih i prostornih struktura gradova, prema Manuela Kastelsu (Manuel Castells) su modeli razvoja proizvodnje - tržišne sile, koje odražavaju društveni i ekonomski sistem moći (Castells, 1977). Ovaj autor takođe kao uzrok organizacije društvenog života i socijalnog prostora određuje i vladajuću ideologiju, kao i odnose između društvenih grupa i njihovih interesa.

Komodifikacija se može definisati pomoću odnosa upotrebe i tržišne vrednosti: ona predstavlja zavisnost od tržišta/potržišnjenje, odnosno jačanje tržišnih vrednosti usluga predškolskih ustanova. Proces komodifikacije na prostor PU deluje tako što pojačava tenzije između upotrebe i prometne-tržišne vrednosti, marginalizujući upotrebnu vrednost.

Teorija raz-razvoja, populaciona kriza problem obnavljanja stanovništva

U procesu globalizacije, Srbija kao društvo poluperiferije svetskog kapitalizma pokazuje zavisnost od zemalja centra multinacionalnog kapitala (Mitrović, 2004). U sferi prostora, dolazi do slabljenja prostornog/institucionalnog planiranja, a time, dalje, do ubrzanja komodifikacije prostora - podređivanja upotrebe vrednosti tržišnoj (Miletić-Stepanović, 2019).

Jedna od karakteristika društava poluperiferije, u kojima postoji proces raz-razvoja, a koja je posebno važna za ovaj rad, je populaciona kriza. Populaciona kriza, kao element neuređenosti i negativan aspekt tranzicije, označava problem obnavljanja stanovništva, intenzivno starenje stanovništva, visoku sklonost ka emigraciji, u nekim slučajevima porast mortaliteta (Blagojević-Hughson, 2019, 9). Značaj ove teorije je ukazivanje na populacionu krizu kao deo sistemskog obrasca koji se razvio u društвima koja imaju nepovoljan položaj u odnosu na centar svetskog kapitalizma. Takođe, i problem obnavljanja stanovništva kao element održivog socijalnog i demografskog razvoja i demografske održivosti definiše se kao sistemski uzrokovani negativan proces, koji je produkovan nevidljivom rukom tržišta, pa bi u tom slučaju bilo još važnije da se, u sklopu delovanja vidljive ruke države blagostanja, pažljivo i promišljeno planira svaki činilac koji može da generiše podsticanje rađanja, ublažavanje ekonomске cene podizanja deteta i usklađivanje rada i roditeljstva.

Politika proizvodnje prostora i populaciona politika

Obrazac društvene promene koji se na poluperiferiji globalnog kapitalizma konstituiše kao razvoj nerazvijenosti (Blagojević-Huson, 2012), ima uticaj i na proizvodnju prostora, mogućnosti prisvajanja prostora i ostvarivanja prava na grad. U društву Srbije, javne politike su usmerene ka globalnom orientiru – usklađivanju lokalnih mera sa globalnim ciljevima.

Republika Srbija je 2000. godine, zajedno sa još 189 zemalja članica UN, usvojila Milenijumsku deklaraciju, u kojoj se kao deo realizacije cilja broj dva, koji se odnosi na univerzalizaciju osnovnog obrazovanja, kao specifični ciljevi postavljaju obuhvat predškolskim obrazovanjem od 75% dece starosti tri do sedam godina, i dvostruko uvećanje broja PU, uz njihovu ravnomernu geografsku distribuciju (Nacionalni milenijumski ciljevi razvoja, 2006).

Sa sociološkog stanovišta, socijalni razvoj se odnosi na kvalitet svakodnevnog života i blagostanja, kao i zadovoljavanje potreba, u ovom slučaju potrebe za zaštitom dece predškolskog uzrasta. Evropski socijalni model uključuje i Lisabonski ugovor (Treaty of Lisbon, 2007), ugovor za 21. vek, čiji je cilj poboljšanje kvaliteta života, borba protiv siromaštva i socijalne isključenosti. Sociološka kritika urbanog razvoja proširena je rodnom perspektivom, čime se u analizu uvodi rodni aspekt urbanizma, i proučava rodna uslovljenost potreba, rodna senzitivnost prostora i uloga urbanističke prakse u reprodukciji rodnih nejednakosti (Moser, 1995). Prema rezultatima istraživanja iz 2018. godine (Milić-Stepanović & Rajković, 2018, 604) urođnjavanje urbanog razvoja i urbanog planiranja u Beogradu nije na zadovoljavajućem nivou i predstavlja rizik za socijalni razvoj.

METODOLOŠKI OKVIR

Ciljevi istraživanja

Rad ima dva opšta cilja. Prvi je kritička sociološka, porodično i rodno senzitivna analiza upotrebe vrednosti prostora državnih predškolskih ustanova kao elementa populacione politike, na primeru beogradskih opština Zvezdara i Savski venac.

Drugi cilj je osmišljavanje kapaciteta prostora PU i proizvodnje politički korektnog prostora PU. Ovako osmišljen prostor ima potencijal proizvodnje celog lanca pozitivnih promena, koji polazi od eliminacije sistemskog rizika kroz dekomodifikaciju brige o predškolskoj deci, preko povećanja obuhvata predškolskog kontingenta državnim PU, i na kraju može povoljno utići i na podsticanje rađanja.

Eksplorativni ciljevi istraživanja:

- sticanje uvida u povezanost upotrebe vrednosti prostora PU i održivog socijalnog i demografskog razvoja;
- definisanje upotrebe vrednosti prostora PU kao problema podsticanja rađanja;
- sticanje uvida u socijalni problem neadekvatne upotrebe vrednosti prostora PU;
- određivanje osobenosti prostora PU kao indikatora održivog socijalnog i demografskog razvoja.

Eksplikativni ciljevi istraživanja: utvrditi usklađenost prostornih kapaciteta sa propisanim normama i strukturu PU prema upotreboj vrednosti.

Praktični ciljevi: iniciranje proučavanja prostornih kapaciteta PU; podizanje društvene svesti o značaju proučavanja prostornih kapaciteta PU kao faktora socijalnog i demografskog razvoja; podizanje društvene svesti o značaju proučavanja prostornih kapaciteta PU kao faktora podsticanja rađanja; zalaganje za gender mainstreaming (koncept integrisanja rodne perspektive) u oblast planiranja predškolskih ustanova.

Izvori podataka su sledeći: podaci Republičkog zavoda za statistiku, Odluka o mreži predškolskih ustanova na teritoriji Grada Beograda, Izveštaji o radu predškolskih ustanova, anketa koja je sprovedena u okviru rada na predmetu Planiranje socijalnog razvoja na Katedri za prostorno planiranje Geografskog fakulteta Univerziteta u Beogradu tokom školske 2018-2019. godine.

Uzorak - za analizu su izabrane opštine Zvezdara i Savski venac, kao dve potpuno različite opštine po veličini predškolskog kontingenta i po obuhvatu kontingenta državnim predškolskim ustanovama.

Radi merenja usklađenosti raspoloživog prostora u PU sa važećim normama, kao indikatori u radu će se koristiti sledeće norme za objekat: urbanistička norma - 6,5–7,5 m² BGP/detetu, pedagoška norma - 10 m² po detetu; za jedan objekat PU, predviđeno je maksimalno 270-oro dece.

Klasifikacija prostornog kapaciteta PU određena je na sledeći način: upotrebnu vrednost je sistematizovana u četiri grupe, prema pedagoškoj i urbanističkim normama:

1. iznad pedagoške norme od 10 m² po detetu,
2. iznad urbanističke norme od 7,5 m² po detetu
3. ispod urbanističke norme od 7,5 m² po detetu
4. ispod minimalne urbanističke norme od 6,5 m² po detetu.

Hipotetički okvir

Javni prostori i javni objekti su pokazatelji regulisanosti i uređenosti javnog života, javnih politika i socijalnog i demografskog razvoja. Socijalni prostor PU kao javni, društveni prostor je pokazatelj regulisanosti i uređenosti javnog života, socijalnog razvoja i rodne ravnopravnosti.

Prostor predškolske ustanove je društveni proizvod i istovremeno proizvođač demografskih procesa. U našem društvu, na poluperiferiji svetskog kapitalizma, deluju procesi razvoja nerazvijenosti, koji brigu o deci i predškolsko obrazovanje marginalizuju, a društvo u nedovoljnoj meri preuzima troškove podizanja dece i nepovoljno utiče na proizvodnju

blagostanja. U tom kontekstu, prepostavlja se da postoji nerazvijenost prostora PU kao javnog, razvojnog prostora.

Komodifikacija prostora PU na poluperiferiji svetskog kapitalizma generiše nepovoljne karakteristike socijalnog prostora, u vidu nerazvijenosti i insuficijentnosti. Negativni efekti nedovoljno razvijenog prostora PU predstavljaju rizik za ukupan socijalni razvoj, posebno utiču na intenziviranje rodne nejednakosti, posredstvom jačanja procesa delovanja "sistemske inhibicije" (Blagojević, 1991, 30), urušavanja položaja žena, jačanje njene reproduktivne uloge i "žrtvenog mikromatrijarhata" (Blagojević, 1991) u privatnoj sferi, kao i stvaranje rizika za rast nezaposlenosti žena. Komodifikacija predškolskih ustanova u Beogradu i njihovo pretvaranje u robu deluje kao sistemski rizik, jača demografske rizike i usmerava reproduktivno ponašanje u nepovoljnem smeru. Na taj način, rodna i porodična senzitivnost urbanog prostora Beograda je na niskom nivou.

Hipoteza

Rad polazi od prepostavke da je upotreba vrednost prostora PU činilac populacione politike i usmeravanja reproduktivnog ponašanja, da utiče na ublažavanje ekonomске cene podizanja deteta i usklađivanje rada i roditeljstva - stabilizaciju žena na tržištu rada prilikom planiranja deteta, u vreme trudnoće i nakon porođaja. Niska upotreba vrednosti prostora PU i njegova neusklađenost sa evropskim normama, proizvodi socijalne i demografske rizike koje destabilizuju demografski razvoj kroz uticaj na rađanje.

Nerazvijeni socijalni prostor PU opština Zvezdara i Savski venac postaje mehanizam vraćanja žena u reproduktivnu ulogu staranja o deci i nevidljivi domaći rad, ali i isključivanja žena iz produktivne uloge u sferi plaćenog rada i zapošljavanja.

Pokazatelji karakteristika socijalnog prostora PU su njegovi kapaciteti za obuhvat predškolske dece, struktura prema vlasništvu, prostorni kapacitet i njegova usklađenost sa evropskim normama.

REZULTATI

Obuhvaćenost dece predškolskim sistemom

Prema podacima UNICEF-a u Srbiji iz 2019. godine, obuhvat dece je nedovoljan i podstandardan, i nije u skladu sa preporučenom normom od 75%: obuhvat dece od tri do pet i po godina predškolskim obrazovanjem iznosi 61,8 % (UNICEF u Srbiji, 2019, 84).

Obuhvaćenost dece predškolskim sistemom prema tipu svojine

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, za 2019. godinu (Tabela 1), obuhvat dece predškolskim sistemom prema obliku svojine je takođe relativno nepovoljan i rizičan za održivi socijalni i demografski razvoj.

Privatna svojina, kao jedna od osnovnih odrednica kapitalističkog društvenog sistema, u periodu posle 2000. godine, postala je legitimna i u oblasti javnih službi. Predškolske ustanove u privatnom vlasništvu, prema podacima iz tabele 1, na republičkom nivou obuhvataju oko jedne desetine (11,3%) od ukupnog broja dece. Situacija po NTSJ (nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica) statističkim regionima je jako različita: NSTJ 1 region Srbija sever ima 15,8% obuhvata, a NSTJ 1 region Srbija Jug tri puta manje – 5,5% obuhvata. Statistički regioni Vojvodine, Šumadije i Zapadne Srbije imaju između 5,9 i 4,4 % obuhvata. Konačno, Beogradski region ima čak 24,2% obuhvata dece PU u privatnoj svojini.

Tabela 1. Broj dece obuhvaćene predškolskim sistemom, prema obliku svojine ustanove/objekta 2019. godine, po regionima

NSTJ	Privatna		Javna		Ukupno	
	f	%	F	%	f	%
Srbija	25.313	11,3	199.250	88,7	224.563	100
<i>Srbija Sever</i>	21.401	15,8	114.106	84,2	135.507	100
Beogradski region	17.766	24,2	55.625	75,8	73.391	100
Region Vojvodine	3635	5,9	58.481	94,1	62.116	100
<i>Srbija jug</i>	3912	4,4	85.114	95,6	89.026	100
Region Šumadije i Zapadne Srbije	3348	5,5	57.115	94,5	60.463	100
Region Južne i Istočne Srbije	564	1,6	35.029	98,4	35.593	100

Izvor: Republički zavod za statistiku, 16.02.2020.

Prema istraživanju iz 2018. godine, za samo desetak godina od početka rada privatnih PU, u Beogradu je licencu za rad dobilo čak dve stotine dvadeset tri vrtića, pri čemu Grad Beograd od 2015. godine vrši refundiranje 80% troškova (Miletić-Stepanović & Rajković, 2018, 601). U odnosu sa pomenutih 55.625-oro dece, koji su obuhvaćeni privatnim PU, jedna privatna PU na nivou grada ima prosečno oko 250-oro dece. Prema istom istraživanju, postoji jasna razlika o ulozi javnih i privatnih vrtića: "u kontekstu javnog interesa i javnog dobra, privatni vrtići nemaju veliki značaj za socijalni razvoj grada i poboljšanje jednakosti i rodne ravnopravnosti. Porodice čija deca pohađaju privatne PU nalaze se u sistemu refundiranja, a ne subvencionisanja troškova, što nikako nije ista, već je nepovoljnija

situacija. Sistem refundiranja pojačava komodifikaciju usluga, kao i sukob između rada i kapitala, i predstavlja socijalni rizik za niže, ali i za srednje slojeve” (Milić-Stepanović & Rajković, 2018, 601). Pored toga, u odnosu na prostornu dostupnost, rezultati istraživanja iz 2018. godine su takođe obespokojavajući, jer se prostorni raspored privatnih vrtića ne rukovodi javnim interesom: “teritorijalni raspored privatnih vrtića ne rukovodi se potrebama predškolske dece” (Milić-Stepanović & Rajković, 2018, 602): na teritoriji opštine Savski venac, iako nema realnih potreba za privatnim vrtićima, funkcioniše čak jedanaest vrtića u privatnoj svojini.

Konačno, privatni vrtići su zahvaćeni procesom deregulacije: od kvaliteta prostora, preko stručnosti kadrova do prilagođenosti cena; prostori koji nisu prilagođeni osnovnoj funkciji, neretko se neopravdano koriste za ovu vrstu usluga¹, problem sa kadrovima je takođe prisutan², ali, povrh svega, cene su potpuno prepustene tržištu³, čime su usluge ovog tipa komodifikovane, pretvorene u robu (Milić-Stepanović & Rajković, 2018, 602).

Na taj način, privatni vrtići nemaju isti uticaj na demografski razvoj i podsticanje rađanja, niti mogu ravnopravno sa vrtićima u javnoj svojini biti činilac populacione politike i usmeravanja reproduktivnog ponašanja, ublažavanja ekonomске cene podizanja deteta, usklađivanja rada i roditeljstva i stabilizacije žena na tržištu rada prilikom planiranja rođenja deteta, u vreme trudnoće i nakon porođaja.

Obuhvaćenost predškolskog kontingenta državnim PU

Prema statističkim podacima, obuhvat dece predškolskog kontingenta državnim vrtićima 2016. godine, na opština Zvezdara i Savski venac bio je vrlo različit. Naime, opština Savski venac ima najviši obuhvat dece državnim vrtićima (76,6%) u Beogradu, potpuno prema preporučenim standardima. Sa druge strane, opština Zvezdara je, pored opština Palilula i Zemun, gradska opština koja ima nizak obuhvat dece PU u državnom vlasništvu (41,1%), ispod preporučenog nivoa od 75% kontingenta (Tabela 2).

---

¹ <http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:688409-Olako-do-licence-za-cuvanje-dece> “Udruženju privatnih vrtića upozorava da su preko noći mnoge igraonice postale vrtići, i razne zanatske radnje prekvalifikovale za čuvanje dece. Obdaništa se otvaraju u krajnje neuslovnim prostorima, kao što su sutereni ili lokalni u poslovnim zgradama”.

² <http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:688409-Olako-do-licence-za-cuvanje-dece> Udrženju privatnih vrtića: “Ono što je, naravno, najproblematičnije, je što decu čuvaju ljudi koji nisu stručni. Veliko je pitanje ko brine o mališanima, s obzirom na to da poslednjih godina kuburimo sa pedagoškim kadrovima”.

³ <http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:688409-Olako-do-licence-za-cuvanje-dece>: Sekretarijat za obrazovanje i dečiju zaštitu stoji na sledećem stanovištu: “Zakoni ekonomije su jasni i nadam se da će veća konkurenčija na tržištu, logično, dovesti i do pada cena. U međuvremenu, jedino apelujemo na vlasnike privatnih predškolskih ustanova da kada je formiraju imaju u vidu materijalni položaj roditelja”.

Tabela 2. Obuhvaćenost predškolskog kontingenta državnim PU

Opština	2016			2019		
	Predškolski kontingen	Broj dece u državnim vrtićima	Obuhvat dece državnim vrticima	Predškolski kontingen	Broj dece u državnim vrticima	Obuhvat dece državnim vrticima
Zvezdara	12.159	5000	41,1	12.799	6852	53,53
Savski venac	2742	2103	76,6	2939	1450	49,33

Izvor: Grad Beograd - sekretarijat za socijalnu i dečju zaštitu

Međutim, prema podacima ankete o broju dece u državnim vrtićima na opštini Savski venac, statističkim podacima o broju dece u državnim vrtićima na opštini i o veličini predškolskog kontingenta za 2019. godinu, došlo je do promene u obuhvatu, tako je obuhvat na obe opštine sličan, i iznosi oko 50%. Na opštini Zvezdara je, sa porastom kontingenta od 640-oro dece, došlo do porasta obuhvata dece za preko 10%, i on sada iznosi 53,53%. Na opštini Savski venac je, uz vrlo blagi rast kontingenta od 197-oro dece, došlo do pada obuhvata dece državnim PU. Prema podacima istraživanja iz 2018. godine, Savski venac je jedina opština na kojoj, i pored visokog obuhvata dece PU u državnom vlasništvu, postojalo čak jedanaest PU u privatnom vlasništvu (Miletić-Stepanović & Rajković, 2018).

Upotrebnost prostora PU opštine Zvezdara

U ovom delu rada, biće izloženi rezultati analize upotrebe vrednosti državnih predškolskih ustanova na opštini Zvezdara.

Tabela 3 sadrži podatke o ispitivanim parametrima. Na opštini postoji ukupno dvadeset devet objekata PU u državnom vlasništvu. Od toga, četiri PU (Cvrčak, Mali maslačak, Lavić i 1300 kaplara) su objekti čiji je prostor prilagođen radu sa decom. Za PU 1300 kaplara nisu dostupni podaci o veličini prostora i broju dece. Ostali objekti su namenski.

PU na ovoj opštini su, u cilju povećanja obuhvata predškolskog kontingenta, primenili strategiju uvećanja broja dece, tako što su kapacitet dece uvećali za 20%. Kapacitet dece u apsolutnom broju kreće se od oko 400 do ispod 40, dok se uvećan broj dece kreće od oko 500 do ispod 50. Prema urbanističkim normama, čak osam PU ima ukupan broj dece preko 270, a planirani kapacitet dece je iznad normativa u čak sedam PU.

U Tabeli 3 je broj dece dat u dve kolone, jedan kao kapacitet dece, koji je predviđen planom, a drugi kao realan broj dece, koji je za 20% viši od planiranog i predvidenog. Planiran je ukupan kapacitet od 5741, ali, u objektima boravi 20% više, tj. 6852 dece.

Tabela 3. Upotreba vrednost PU opštine Zvezdara

R. br.	Vrtić	Kapacitet dece	Broj dece 120%	Površina objekta u m ²	Površina objekta po korisniku u m ² prema kapacitetu dece	Površina objekta po korisniku u m ² prema broju dece
1.	DU Zvezdani Gaj	164	196	2960	18,08	15,10
<i>Ispod pedagoške norme (10 m² po korisniku)</i>						
/						
<i>Ispod urbanističke norme (7,5 m² po korisniku)</i>						
2.	Zvezdara	90	107	664	7,38	6,20
3.	Oblačak	269	321	1890	7,03	5,89
<i>Ispod minimalne urbanističke norme (6,5 m² po korisniku)</i>						
4.	Zvončica	390	467	2487	6,38	5,32
5.	Bubamara	362	433	2300	6,35	5,31
6.	Duga	195	234	1235	6,3	5,27
7.	Čigra	364	436	2278	6,25	5,22
8.	Kolibri	191	230	1066	5,58	4,63
9.	Košuta	199	238	1066	5,35	4,47
10.	Zmajčić	76	91	400	5,26	4,39
11.	Dečji lug	301	361	1522	5,05	4,22
12.	Draguljče	177	212	827	4,67	3,90
13.	Zvezdica	374	448	1800	4,80	4.07
14.	Slavuj	60	70	289	4,82	4,13
15.	Zora	84	101	396	4,71	3,92
16.	Sunce	402	481	1869	4,65	3,89
17.	Lane	158	188	718	4,54	3,82
18.	Maštanje	181	213	799	4,41	3,75
19.	Naša bajka	116	139	498	4,29	3,66
20.	Zvezdani gaj	185	221	750	4,05	3,39
21.	Žubor	221	264	904	4,09	3,42
22.	Mali maslačak	44	53	163	3,70	3,07
23.	Lavić	94	113	336	3,57	2,97
24.	Maslačak	276	329	967	3,50	2,94
25.	Plavi čuperak	205	245	698	3,40	2,85
26.	Sunčica	170	203	550	3,23	2,71
27.	Zeka	124	148	390	3,14	2,64
28.	Cvrčak	39	47	117	3,00	2,49
29.	Veseljko	76	91	224	2,95	2,46
Ukupno		5731	6608	30.115	5,25	4,56

Izvor: PU Zvezdara, Godišnji plan Ustanove 2018-2019.

Ukupan prostor kojim raspolažu PU na ovoj opštini iznosi 30.115 m^2 , i na nivou PU kreće se u širokom rasponu od oko 3000 m^2 do ispod 100 m^2 . Prosečna upotrebljiva vrednost prema kapacitetu dece iznosu $5,25 \text{ m}^2$ po korisniku, što je nizak nivo upotrebljivosti prostora, ispod minimalne urbanističke norme: upotrebljiva vrednost prostora velike većine PU je ispod urbanističkog minimuma, sa minimalnom vrednošću oko 3 m^2 po detetu.

Uvećanjem broja dece, prosečna upotrebljiva vrednost prostora PU se smanjuje i pada na prosečnih $4,56 \text{ m}^2$ po korisniku, krećući se od $6,2-2,5 \text{ m}^2$. Prema podacima, površina objekta po korisniku je u sedam vrtića ispod 3 m^2 , u osam ispod 4 m^2 , a u pet vrtića ispod 5 m^2 , što potvrđuje hipotezu da je prosečna upotrebljiva vrednost prostora snažno urušena i vrlo intenzivno podstandardna. Na taj način, dokazano je da je upotrebljiva vrednost prostora PU na opštini Zvezdara na jako niskom nivou, ispod svih predviđenih normativne.

Upotrebljiva vrednost prostora PU opštine Savski venac

Rezultati analize upotrebljive vrednosti državnih predškolskih ustanova na opštini Savski venac dati su u Tabeli 4. Na opštini postoji ukupno deset objekata PU u državnom vlasništvu, pri čemu su svi objekti namenski.

Tabela 4. Upotrebljiva vrednost PU opštine Savski venac

R. br	Naziv vrtića	Kapacitet dece	Površina objekta u m^2	Površina objekta po korisniku
	Grofice Olge	82	840	10,24
<i>Ispod pedagoške norme (10 m^2 po korisniku)</i>				
2.	Kraljica Marija	120	1123	9,35
3.	Pčelica	150	1361	9,07
4.	Sveta petka	210	1748	8,32
<i>Ispod urbanističke norme ($7,5 \text{ m}^2$ po korisniku)</i>				
/				
<i>Ispod minimalne urbanističke norme ($6,5 \text{ m}^2$ po korisniku)</i>				
5.	Andelak	170	921	5,41
6.	Kralj Petar I	230	981	5,13
7.	Duga	92	440	4,78
8.	Carica Milica	173	819	4,73
9.	Princeza Olivera	97	426	4,39
10.	Kraljica Jelena Anžujska	226	981	4,34
Ukupno		1550	9640	6,22

Izvor: Anketa sprovedena u okviru rada na predmetu Planiranje socijalnog razvoja na Katedri za prostorno planiranje, Geografskog fakulteta Univerziteta u Beogradu tokom školske 2018-2019. godine.

Broj dece u vrtiću u svim objektima je ispod preporučenih 270. Ukupan broj dece iznosi 1 550, a ukupan prostor u deset objekata iznosi 9640 m²; na taj način, dobijamo prosečnu vrednosti od 6,22 m² po detetu, što je ispod minimalne urbanističke norme.

Samo jedna PU ima upotrebnu vrednost iznad pedagoške norme (10,24 m² po detetu). Upotrebnu vrednost prostora iznad urbanističke norme ima tri vrtića, dok preostalih pet PU ima nisku upotrebnu vrednost, ispod minimalne urbanističke norme.

Predlog kapaciteta za povećanje upotrebe vrednosti prostora državnih PU

U ovom delu rada, pristupiće se definisanju prostornih potreba državnih PU, koje bi omogućile da svih 75% predškolskog kontingenta bude obuhvaćeno brigom o deci u institucijama u javnom vlasništvu. Za 270-oro dece, jedna PU bi po minimalnoj urbanističkoj normi trebalo da ima prostor od 1755 m², po maksimalnoj urbanističkoj normi u iznosu od 2025 m², a po pedagoškoj normi od 2700 m².

U tabeli broj 5 nalaze se proračuni o potrebnim prostornim kapacitetima PU koje bi omogućile obuhvat od 75% predškolskog kontingenta na opština Zvezdara i Savski venac.

Na opštini Zvezdara, 75% predškolskog kontingenta čini 8.984-ro dece, za koje bi bilo potrebno imati na raspolaganju oko trideset četiri PU; ukoliko bi se prostor PU planirao po minimalnoj urbanističkoj normi od 6,5 m² po detetu, bilo bi potrebno 58.396 m², za planiranje po maksimalnoj urbanističkoj normi, potrebe bi iznosile 67.380 m², a ukoliko bi bilo moguće planiranje prostora PU prema pedagoškoj normi od 10 m² po detetu, potreban bi bio prostor od ukupno 89.840 m² (Tabela broj 5).

Tabela 5. Potrebe predškolskog kontingenta PU i kapacitet prostora

Opština	Predškolski kontingenat	75%	Ukupno potrebnih PU *	Prostorni kapacitet		
				1	2	3
Zvezdara	12.834	8984	33,3	89.840	67.380	58.396
Savski venac	3626	2538	9,4	25.380	19.035	16.497

*Napomene: prema normi od 270 dece u jednoj PU: 1. pedagoška norma – 10 m² po korisniku; 2. urbanistička norma - 8 m² po korisniku; 3. minimalna urbanistička norma – 6,5 m² po korisniku

Izvor: Profil Zvezdara jul 2020, Republički zavod za statistiku Srbije i Devinfo; Profil Savski venac jul 2020, Republički zavod za statistiku Srbije i Devinfo

Na opštini Savski venac, 75% predškolskog kontingenta čini 2 538-ro dece, za koju bi bilo potrebno oko deset PU. Planiranje PU prema minimalnoj urbanističkoj normi bi značilo potrebnih 16.497 m², prema maksimalnoj urbanističkoj normi – 19.035 m², a prema pegagoškoj normi 25.380 m² (Tabela 5).

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Predmet ovog istraživanja je upotrebljena vrednost PU u Srbiji, Beogradu i opštinama Zvezdara i Savski venac.

Rad je imao za cilj da kritički analizira postojeću, ali i da, pre svega, predloži upotrebljenu vrednost PU za koju su evropski socijalni model i GUP Beograda pretpostavili da podrži transformacioni potencijal u smislu proizvodnje politički korektnog prostora PU višeg nivoa upotrebljene vrednosti, a koji bi doprineo povećanju obuhvata predškolskog kontingenta državnim PU, kao i povoljnijem uticaju na podsticanje rađanja.

Osnovna hipoteza ovog rada je da postoji neadekvatna upotrebljena vrednost prostora državnih PU u opštinama Zvezdara i Savski venac, koja je značajan faktor generisanja nepovoljnog reproduktivnog ponašanja i neodrživog socio-demografskog razvoja.

Rezultati pokazuju da na nacionalnom nivou obuhvat dece predškolskim sistemom u Srbiji deluje negativno na podsticanje rađanja i promenu reproduktivnog ponašanja: obuhvat je nedovoljan i podstandardan (61,8%) i nije u skladu sa preporučenom normom.

Proces komodifikacije usluga PU, meren obuhvatom predškolskog kontingenta privatnim PU, neravnomerno je zastupljen, ali najizraženiji u Beogradu. Prema podacima, pomenuti proces je na nacionalnom nivou najniži u regionu Srbija Jug (5,5%), u regionu Srbija sever se kreće od 11-16%, dok u Beogradskom regionu obuhvat iznosi čak 24,2%.

S obzirom da stojimo na stanovištu da privatni vrtići nemaju isti uticaj ni na demografski razvoj i podsticanje rađanja, niti mogu ravnopravno sa vrtićima u javnoj svojini biti činilac populacione politike i usmeravanja reproduktivnog ponašanja, demografski rizici ovog tipa su najjače izraženi u Beogradu.

Poređenje obuhvata predškolskog kontingenta državnim PU u ispitivane dve opštine u dve vremenske tačke (2016. i 2019. godine) pokazuju da je 2016. godine obuhvat bio neu jednačen (u opštini Zvezdara 41,1%, u opštini Savski venac 76,6%); posle samo tri godine (2019. godine), obuhvat u obe opštine je sličan, i nalazi se na nivou oko polovine (u opštini Zvezdara 53,53%, u opštini Savski venac 49,3%). S obzirom da je, prema podacima istraživanja iz 2018. godine, Savski venac jedina opština na kojoj, i pored visokog obuhvata

dece PU u državnom vlasništvu 2016. godine, postojalo čak jedanaest PU u privatnom vlasništvu (Milić-Stepanović & Rajković, 2018, 602), moglo bi se zaključiti da je usluga brige o deci koja se prodaje na tržištu privukla jedan deo predškolskog kontintingenta. Naime, zbog određenih nedostataka koje imaju državne PU, ali i prednosti PU u privatnom vlasništvu (radno vreme, prostorna dostupnost, opremljenost i sl.), određeni broj porodica sa decom predškolskog uzrasta, najviše u Beogradu, i verovatno uglavnom srednje i više klasnih položaja, ima interesa da koristi usluge privatnih PU.

Opština Zvezdara, koja ima predškolski kontingenat od oko 13.000 dece, u cilju porasta obuhvata ovog kontingenta javnim PU, primenjuje model povećanja broja primljene dece za 20% od predviđenog kapaciteta. U ukupno dvadeset devet PU, ova opština ima ukupan prostor od 30.115 m^2 , i prosečnu upotrebljenu vrednost prema kapacitetu dece $5,25\text{ m}^2$ po korisniku; prema broju dece koja su primljena u PU, upotrebljena vrednost iznosi $4,56\text{ m}^2$ po korisniku, i kreće se od $6,2$ do $2,5\text{ m}^2$, tako da je prostor svih PU izuzetno nerazvijen i nalazi se daleko ispod minimalne upotrebljene vrednosti. S obzirom da je upotrebljena vrednost prostora PU na opštini Zvezdara na jako niskom nivou, daleko ispod minimuma, može se tvrditi da je na ovoj opštini vrlo izraženo negativno delovanje politički nekorektnog prostora PU na reproduktivno ponašanje, natalitet i fertilitet.

Opština Savski venac, sa predškolskim kontingenatom od oko 3000 dece, ima deset PU, ukupan prostor u iznosu od 9640 m^2 i prosečnu upotrebljenu vrednost od $6,22\text{ m}^2$ po detetu, što je i dalje ispod minimalne urbanističke norme. Samo jedna PU ima vrlo razvijenu upotrebljenu vrednost iznad pedagoške norme ($10,24\text{ m}^2$ po detetu), a tri PU imaju solidnu razvijenost upotrebljene vrednosti prostora iznad urbanističke norme.

Predlog kapaciteta za povećanje upotrebljene vrednosti prostora državnih PU osmišljen je na sledeći način: na opštini Zvezdara, bilo bi potrebno oko trideset četiri PU; po minimalnoj urbanističkoj normi, ukupan prostor bi trebalo da iznosi 58.396 m^2 (skoro dvostruko više od postojećeg), po maksimalnoj urbanističkoj normi – 67.380 m^2 , a prema pedagoškoj normi – 89.940 m^2 . Na opštini Savski venac bi bilo potrebno oko deset PU, što, prema minimalnoj urbanističkoj normi, iznosi 16.497 m^2 (skoro dvostruko više od postojećih), prema maksimalnoj urbanističkoj normi – 19.035 m^2 , a prema pegagoškoj normi 25.380 m^2 .

I pored činjenice da je populaciona kriza deo globalnog, sistemski uzrokovanih procesa razvoja nerazvijenosti, u lancu uzročno-posledičnih veza, nepažljivo isplaniran prostor PU takođe deluje kao rizik sistemskog karaktera.

I sama insuficijentnost prostora jedan je od faktora produkcije socio-prostornih i demografskih rizika: generiše nepovoljne procese, koji dalje

dovode do nemogućnosti dostizanja socio-prostorne integracije i kohezije, do urušavanja kvaliteta svakodnevnog života i do udaljavanja od ciljeva populacione politike i strategije podsticanja rađanja. Na taj način, pojačava se nerazvijenost grada, generiše raspolučenost prostora, rascepljenost na prostor potencijalne akumulacije kapitala, sa jedne, i marginalizovani prostor brige o deci, sa druge strane. Dolazi do pada refleksivnosti i planiranja socijalnog razvoja, zanemarivanja urbanog planiranja, odbacivanja dugoročnog definisanja razvoja, do napuštanja strategije razvoja zasnovane na mehanizmima javne kontrole i socijalne integracije. Time, nedovoljnost prostora javnih PU predstavlja rizik za socijalni razvoj i proizvodnju inkluzivnog prostora, čime jačaju i reprodukuju se društvene nejednakosti.

Promenom i poboljšanjem upotrebine vrednosti prostora državnih PU, postigao bi se jedan, strategijom podsticanja rađanja predviđen, uslov za ublažavanje ekonomске cene podizanja deteta i uskladivanje rada i roditeljstva, a time i ublažavanje socijalnih i demografskih protivrečnosti i disbalansa. Predloženi, refleksivan pristup ima potencijal promovisanja strategije podsticanja rađanja uz mehanizme javne kontrole i socijalne integracije, koja podrazumeva realizaciju socijalnih prava, solidarnosti i socijalne pravde. Na taj način, došlo bi do proizvodnje inkluzivnog socijalnog prostora, ublažavanja sistemskih rizika i dekomodifikacije brige o predškolskoj deci, što bi ublažilo demografske rizike, ali i umanjilo društvene nejednakosti i siromaštvo, te stvorilo prepostavke održivog socijalnog razvoja.

Rad predstavlja rezultate istraživanja u okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri“, evidencijski broj 179035, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

LITERATURA I IZVORI

- Blagojević, M. (1991). *Žene izvan kruga: profesija i porodica*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Blagojević-Hjuson, M. (2012). *Žene i muškarci u Srbiji: Šta nam govore brojevi*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- Castells, M. (1977). *The Urban Question*. London: Edward Arnold.
- European Union (2007). Treaty of Lisbon - amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, *Official Journal of the European Union*. Preuzeto sa <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2007:306:FULL:EN:PDF> (11.08.2020)
- Harvey, D. (2012). *Rebel Cities. From the Right to the City to the Urban Revolution*. London and New York: Verso.

- Hughson, M. (2019). *Muškarci u Srbiji*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Lefebvre, H. (2009). *State, Space, World. Selected Essays*. Neil Brenner i Stuart Elden (ur.). University of Minnesota Press, Minneapolis and London.
- Miletić-Stepanović, V. & Rajković, Lj. (2018). Rodna nejednakost i prostor. u: Filipović & Šantić & Marić (Ur.), *Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja: geneze i perspektive prostornog razvoja*. (str. 597-606). Trebinje: Asocijacija prostornih planera Srbije, Univerzitet u Beogradu - Geografski fakultet.
- Miletić-Stepanović, V. (2019). *Protivrečnosti socio-prostornog razvoja Beograda: retradicionalizacija porodice kao poluperiferni urbani habitus*. Beograd: Univerzitet u Beogradu - Geografski fakultet.
- Mitrović, Lj. (2004). Strategija zavisne modernizacije i proizvodnja društva polu-perifernog kapitalizma na Balkanu. U: Mitrović & Božić & Đorđević & Jovanović & Todorović (Ur.), *Put u zavisno društvo* (str. 11-29). Niš: Sven.
- Moser, C. (1995). Women, gender and urban development policy: challenges for current and future research. *Third World Planning Review*, 17(2), 223–237.
- Predškolska ustanova Zvezdara (2018). *Godišnji plan Ustanove 2018-2019*. Beograd: Predškolska ustanova Zvezdara. Preuzeto sa <http://puzvezdara.rs/dokumenta/> (01.08.2020)
- Petrović, M. (2009). *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta & Čigoja.
- Republički zavod za statistiku Srbije (2017). *Opštine i regioni u Srbiji 2016*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije. Preuzeto sa <https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2016/pdf/G20162020.pdf> (25.08.2020)
- Republički zavod za statistiku Srbije (2018). *Opštine i regioni u Srbiji 2017*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije. Preuzeto sa <https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2017/pdf/G20172023.pdf> (25.08.2020)
- Republički zavod za statistiku Srbije (2020). *Broj dece u predškolskom vaspitanju i obrazovanju prema obliku svojine*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije. Preuzeto sa <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/110103010?languageCode=sr-Latn> (01.09.2020)
- Republički zavod za statistiku Srbije i Devinfo (2020). *Profil - Savski venac*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije i Devinfo. Preuzeto sa http://devinfo.stat.gov.rs/SerbiaProfileLauncher/files/profiles/sr/1/DI_Profil_Savski%20venac_EURSRB001001001013.pdf (01.09.2020)
- Republički zavod za statistiku Srbije i Devinfo (2020). *Profil – Zvezdara*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije i Devinfo. Preuzeto sa http://devinfo.stat.gov.rs/SerbiaProfileLauncher/files/profiles/sr/1/DI_Profil_Savski%20venac_EURSRB001001001013.pdf (01.09.2020)
- Stanilov, K. (2007): Taking stock of post-socialist urban development: A recapitulation. u: Stanilov K. (ed.). *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* (pp.3-21). Dordrecht: Springer.

- Skupština grada Beograda (2014). Odluka o mreži predškolskih ustanova na teritoriji Grada Beograda, *Službeni list grada Beograda*, br. 8/2012, 23/2012 - ispr. i 62/2014) Preuzeto sa https://www.beograd.rs/images/file/56e01279483fa7e3309ca9d07f54bb87_2959510540.pdf (30.08.2020)
- UNICEF u Srbiji (2019). *Situaciona analiza dece i adolescenata u Srbiji 2019*. Beograd: Unicef u Srbiji. Preuzeto sa https://www.unicef.org/serbia/media/13456/file/sitan_2019.pdf (02.09.2020)
- Vlada Republike Srbije (2006). *Nacionalni milenijumski ciljevi razvoja*. Beograd: Vlada Republike Srbije. Preuzeto sa https://www.minrzs.gov.rs/sites/default/files/2018-11/Nacionalni%20milenijumski%20ciljevi_1.pdf (28.08.2020)
- Vlada Republike Srbije (2018). *Strategija podsticanja rađanja*. Beograd: Vlada republike Srbije. Preuzeto sa <https://www.mdpp.gov.rs/doc/strategije/Strategija-podsticanja-radjanja-2018.pdf> (28.08.2020)
- Vujović, S. & Petrović, M. (2005). O klasičnoj i novoj urbanoj sociologiji. u: Vujović, S. & Petrović, M. (ur.), *Urbana sociologija*. (str. 13–65). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

THE USE VALUE OF PRESCHOOL INSTITUTION SPACE AS A ELEMENT OF SOCI-DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT

Vesna MILETIĆ-STEPANOVIĆ

SUMMARY

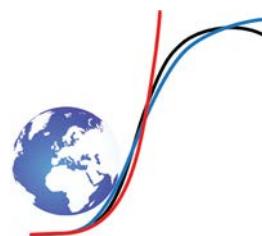
In this paper is researched the connection between, on the one hand, the characteristics of social space of preschool institutions, and on the other hand, population policy and encouraging births. The paper starts from the assumption that the use value of the preschool institution space affects population policy by mitigating the financial cost of raising a child and facilitates how work and parenthood are balanced - the stabilization of female positionin the labor market when planning a child, during pregnancy and after child birth. Low use value of public preschool institutions' space in municipalities Zvezdara and Savski Venac, and its non-compliance with European standards, produces social and demographic risks, which destabilize demographic development - fertility and birth rate. Inadequate use value of public preschool institutions' space in municipalities Zvezdara and Savski Venac is a significant factor in generating poor reproductive behavior, and unsustainable socio-demographic development, returning women to the reproductive role to care for children and invisible domestic work, and excluding women from productive roles in the sphere of paid work and employment. The analysis was performed using the following indicators: percentage of children attending preschools in Serbia, percentage of children attending preschools according to the type of preschool ownership, percentage of children attending public preschools, compliance of the available space in public preschools in the municipalities of Zvezdara and Savski Venac with the valid norms. The following data sources were used: data from the Statistical Office of the Republic of Serbia, Decision on the network of preschool institutions in the territory of the City of Belgrade, Reports on the activities of preschool institutions, a survey that was conducted as part of working on the topic of Social Development Planning at the Department of Spatial Planning, Faculty of Geography in Belgrade during 2018-2019 school year. From the theoretical standpoint, the analysis is based on the critical concept of the semi-periphery of the capitalist world economy and the neo-Marxist concept of the productionof space by Henri Lefebvre, David Harvey, Manuel Castells, who define territoriality and space as social categories, which can be seriously designed and planed, but also affected by the commodification process. The results suggest that the negative influence on encouraging birth and change of reproductive behavior happens at the national level, and it is reflected in low percentage of children attending preschools in Serbia, which is 61.8%. Furthermore, the process of commodification of preschool institution services is strongest in Belgrade: the percentage of private preschool institutions at the national level and in northern Serbia North is between 11 and 16%, and 5.5%in southern Serbia; however, it is as much as 24.2% in the Belgrade region. As for the analysed municipalities of Zvezdara and Savski Venac, a comparison between these two from the aspect of the percentage of public preschools in 2016 and in 2019 shows that there was a big difference between these two municipalities in 2016 (in the municipality of Zvezdara insufficient 41.1%, and in the municipality of Savski Venac

European 76.6%), however, this difference eventually disappeared and the percentage was around 50% in both municipalities (in the municipality of Zvezdara 53.53%, and in the municipality of Savski Venac 49.3%). According to the research data from 2018, Savski venac had a high percentage of children in publicpreschools in 2016, and a large number of privately owned preschool institutions (Miletić-Stepanović & Rajković, 2018, 602), thus we assume that in this municipality the child care service sold on the market attracted a good part of preschool attendees from public preschool institutions. The municipality of Zvezdara applied a model to increase the number of preschool children admitted to publicpreschools by 20%. Namely, the municipality of Zvezdara has twenty-nine preschool institutions in a total area of 30.115 m². The applied model intended to increase the number of children admitted to public preschools has further decreased the already low use value of space, far below the minimum. Thus, it can be argued that in this municipality, which has a large number of children attending preschools - around 13.000, there is apronounced negative effect of the politically incorrect space of preschool institutions on reproductive behavior, birth rate and fertility. The municipality of Savski Venac, with a small number of preschool attendees of about 3000 children, with ten public preschools, and a total area of 9.640 m², also has an average use value below the minimum; there is only one preschool institution with the use value above the education standard, and three with satisfactory use value, above the urban norm. The final section contains a proposal of spatial capacities which are believed to have sufficient transformational potential, for the purposes of initiating the positive chain of changes in the direction of sustainable social and demographic development. The relevance and applicability of this research is reflected in its ability to develop the use value of preschool institutions and thus affects the elimination of systemic risk, decommodification of care for preschool children and thus encourage childbirth. The potential of the proposed changes relates to the reduction of socio-spatial and demographic disparities and imbalances, the increase of birth rates and fertility, and sustainable demographic development.

Ključne reči: sustainable socio-demographic development, public preschool institutions, use value of space, municipality of Zvezdara, municipality of Savski Venac, Serbia.

Beleške o autorima

Notes on the Authors

<http://demografija.gef.bg.ac.rs/>

BELEŠKE O AUTORIMA

dr Mirjana DEVEDŽIĆ, redovna profesorka, Univerzitet u Beogradu - Geografski fakultet, Studentski Trg 3/III, 11000 Beograd, Republika Srbija. e-mail: mdevedzic@gmail.com

msr Aleksandar MAJIĆ, viši asistent, Univerzitet u Banjoj Luci, Prirodno-matematički fakultet, Dr. Mladena Stojanovića 2, 78000 Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina, e-mail: aleksandar.majic@pmf.unibl.org

dr Draško MARINKOVIĆ, redovni profesor, Univerzitet u Banjoj Luci, Prirodno-matematički fakultet, Dr. Mladena Stojanovića 2, 78000 Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina. e-mail: drasko.marinkovic@pmf.unibl.org

dr Vesna MILETIĆ STEPANOVIĆ, vanredna profesorka, Univerzitet u Beogradu - Geografski fakultet, Studentski trg III/3, 11000 Beograd, Republika Srbija, e-mail: vesna.miletic@gef.bg.ac.rs

mr Vladimir PERENDIJA, viši asistent, Univerzitet u Banjoj Luci, Medicinski fakultet, Save Mrkalja 14, 78000 Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina, e-mail: vladimir.perendija@kc-bl.com

dr Ranka PERIĆ-ROMIĆ, vanredna profesorka, Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka, Bulevar vojvode Petra Bojovića 1A, 78000 Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina, e-mail: ranka.peric-romic@fpn.unibl.org

dr Aleksandra PETRAŠEVIĆ, Uvanredna profesorka, Univerzitet u Banjoj Luci, Prirodno-matematički fakultet, Dr. Mladena Stojanovića 2, 78000 Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina. e-mail: aleksandra.petrasevic@pmf.unibl.org

dr Jelena STOJILKOVIĆ GNJATOVIC, docentkinja, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Studentski Trg 3/III, 11000 Beograd, Republika Srbija. e-mail: jelena.gnjatovic@gef.bg.ac.rs

dr Ankica ŠOBOT, naučna saradnica, Centar za demografska istraživanja-Institut društvenih nauka, Kraljice Natalije 45, 11000 Beograd, Republika Srbija, e-mail: ankica.sobot@gmail.com

NOTES ON THE AUTHORS

Mirjana DEVEDŽIĆ, PhD, Full Professor, University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg III/3, 11000 Belgrade, Republic of Serbia, e-mail: mdevedzic@gmail.com

Aleksandar MAJIĆ, MSc, Senior Teaching Assistant, University of Banja Luka, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Dr. Mladena Stojanovića 2, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina, e-mail: aleksandar.majic@pmf.unibl.org

Draško MARINKOVIĆ, PhD, Full Professor, University of Banja Luka, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Dr. Mladena Stojanovića 2, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina, e-mail: drasko.marinkovic@pmf.unibl.org

Vesna MILETĆ-STEPANOVIĆ, PhD, Associate Professor, University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg III/3, 11000 Belgrade, Republic of Serbia, e-mail: vesna.miletic@gef.bg.ac.rs

Vladimir PERENDIJA, MSc, Senior Teaching Assistant, University of Banja Luka, Faculty of Medicine, Save Mrkalja 14, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina, e-mail: vladimir.perendija@kc-bl.com

Ranka PERIĆ-ROMIĆ, PhD, Associate Professor, University of Banja Luka, Faculty of Political Science, Bulevar vojvode Petra Bojovića 1A, 78000 Banja Luka Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina, e-mail: ranka.peric-romic@fpn.unibl.org

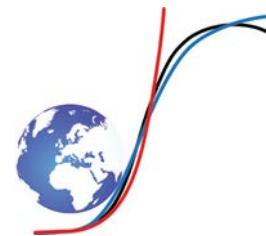
Aleksandra PETRAŠEVIĆ, PhD, Associate Professor, University of Banja Luka, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Dr. Mladena Stojanovića 2, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina, e-mail: aleksandra.petrasevic@pmf.unibl.org

Jelena STOJILKOVIĆ GNJATOVIC, PhD, UAssistant Professor, University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg III/3, 11000 Belgrade, Republic of Serbia, e-mail: jelena.gnjatovic@gef.bg.ac.rs

Ankica ŠOBOT, PhD, Research Associate, Demographic Research Centre, Institute of Social Sciences, Kraljice Natalije 45, 11000 Belgrade, Republic of Serbia, e-mail: ankica.sobot@gmail.com

Politika časopisa

Journal Policy

<http://demografija.gef.bg.ac.rs/>

UREĐIVAČKA POLITIKA ČASOPISA DEMOGRAFIJA

Časopis *Demografija* izlazi jednom godišnje u režimu otvorenog pristupa. U časopisu *Demografija* objavljaju se prvenstveno naučni radovi (originalni naučni radovi, pregledni radovi, kratka ili prethodna saopštenja i naučne polemike) iz najšire definisane oblasti demografije, ostalih društvenih i humanističkih nauka i disciplina koje u svom predmetu sadrže istraživanja stanovništva, kao i interdisciplinarni radovi.

Časopis takođe objavljuje i druge priloge od naučnog interesa kao što su prikazi, recenzije knjiga, bibliografije, beleške sa naučnih skupova i slično.

Mogu se objavljivati i specijalni brojevi časopisa sa posebnom tematikom i gostujućim urednikom, kao i tekstovi napisani po pozivu koji su posvećeni izabranoj temi broja. Radovi se objavljaju na srpskom i engleskom jeziku, a po posebnoj odluci uredništva i na drugim jezicima.

Otvoreni pristup i autorska prava

Časopis *Demografija* je dostupan u režimu otvorenog pristupa. Članci objavljeni u časopisu mogu se besplatno preuzeti sa sajta časopisa (<http://demografija.gef.bg.ac.rs/>) i koristiti u skladu sa odredbama licence *Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodna* (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>).

Časopis *Demografija* omogućava autorima da deponuju, kako prihvaćenu recenzirana verziju rukopisa, tako i finalnu objavljenu verziju rada u PDF formatu, u institucionalni repozitorijum nekomercijalne baze podataka, da pomenute verzije objave na ličnim veb stranicama, ili na sajtu institucije u kojoj su zaposleni, u bilo koje vreme nakon objavljivanja u časopisu. Pri tome se mora navesti izdavač kao nosilac autorskih prava, kao i izvor rukopisa.

Ako uredništvo *Demografije* prihvati rukopis za objavljivanje, autori automatski prenose autorska prava na izdavača. U slučaju da rukopis ne bude prihvacen, autori zadržavaju sva prava.

O recenziranju

Prispele rukopise glavni urednik najpre upućuje na predrecenziju uredništvu, koje utvrđuje da li je tekst u skladu sa politikom časopisa. Prispele rade, odobrene od strane uredništva, glavni urednik šalje dvojici stručnjaka za naučnu oblast kojom se određeni rad bavi, a uz rad dostavlja i recenzentski obrazac. Recenzentski obrazac sadrži niz pitanja na koja treba odgovoriti, a koja recenzentima ukazuju na aspekte koje treba sagledati kako bi se donela odluka o objavljinju rukopisa. U završnom delu obrasca recenzenti navode svoja zapažanja i predloge kako da se podneti rukopis poboljša, a dati komentari šalju se autorima, bez navođenja imena recenzenata, radi unošenja potrebnih ispravki. Autor odlučuje da li će postupiti po uputstvima recenzenata i o tome obaveštava uredništvo.

Ako su odluke reczenzenta suprotstavljene, glavni urednik može da traži mišljenje drugih reczenzenta. Konačan izbor reczenzenta spada u diskreciona prava glavnog urednika. Recenzija i objavljivanje radova su besplatni.

Obaveze urednika

Glavni urednik časopisa *Demografija* donosi konačnu odluku o tome koji će se rukopisi objaviti. Urednik se prilikom donošenja odluke rukovodi uređivačkom politikom, vodeći računa o zakonskim propisima koji se odnose na klevetu, kršenja autorskih prava i plagiranje.

Urednik ne sme imati bilo kakav sukob interesa u vezi sa podnesenim rukopisom. Ako takav sukob interesa postoji, o izboru reczenzenta i sudbini rukopisa odlučuje uredništvo.

Identitet autora i reczenzenta je nepoznat drugoj strani, a urednik je dužan da tu anonimnost garantuje. Urednik ne sme da koristi neobjavljen materijal iz podnesenih rukopisa za druga istraživanja bez pisane dozvole autora.

Obaveze autora

Autori se pozivaju da dostave rukopise koji predstavljaju njihov originalni doprinos, koji nisu već objavljeni u celini ili delimično (osim u formi apstrakta na nekom skupu, ili kao deo nekog objavljenog predavanja, preglednog rada ili teze), i nisu u proceduri za objavljivanje kod drugog izdavača.

Autori su saglasni da rukopis nakon objavljivanja u časopisu *Demografija* neće biti ponovo objavljen kod drugog izdavača, u okviru neke druge publikacije, ili na drugom jeziku u obliku prevoda, a bez prethodne saglasnosti vlasnika autorskih prava.

Autori moraju voditi računa da ne povrede prava trećih lica jer izdavač neće snositi nikakvu odgovornost ako se pojave bilo kakvi zahtevi za naknadu štete.

Autori su odgovorni za sadržaj podnesenih rukopisa, validnost rezultata i objavljivanje podataka od svih strana koje su uključene u istraživanje, uključujući i institucije u kojima su sprovedena istraživanja.

Autori koji žele da u rad uključe slike ili delove teksta koji su već negde objavljeni treba da pribave saglasnost nosilaca autorskih prava koju će dostaviti uredništvu prilikom podnošenja rada. U suprotnom, uredništvo će dostavljeni materijal smatrati originalnim delom autora.

Kao autori rada potpisuju se samo ona lica koja su značajno doprinela sadržaju rukopisa, odnosno, sva lica koja su značajno doprinela sadržaju rukopisa navode se kao autori.

Autori se pozivaju na promociju najviših etičkih standarda koji se odnose na naučno-istraživački rad. U tom smislu, uredništvo *Demografije* očekuje da podneseni rukopisi ne sadrže neosnovane ili nezakonite tvrdnje, kao i da ne krše prava drugih.

U slučaju da autori otkriju važnu grešku u svom radu nakon njegovog objavljivanja, u najkraćem roku će obavestiti urednika ili izdavača, i ponuditi saradnju kako bi se rad ispravio ili povukao.

O plagiranju

Plagiranje, odnosno preuzimanje tuđih ideja, reči ili drugih oblika kreativnog izraza, kao i njihovo predstavljanje kao svojih predstavlja grubo kršenje naučne etike.

Plagijat obuhvata sledeće:

- doslovno ili gotovo doslovno preuzimanje, kao i smišljeno parafraziranje (u cilju prikrivanja plagijata) delova tekstova drugih autora, bez jasnog ukazivanja na izvor ili obeležavanja kopiranih fragmenata;
- kopiranje slika ili tabela iz tuđih raddova bez pravilnog navođenja izvora i/ili bez dozvole autora ili nosilaca autorskih prava za njihovo korišćenje;
- plagiranje sopstvenog rada (autoplajgijat).

Rukopisi kod kojih postoje jasne indicije da se radi o plagijatu biće bezuslovno odbijeni. Ako se ustanovi da je rad koji je već objavljen u časopisu *Demografija* plagijat rad će biti opozvan, a saradnja sa autorima plagijata biće trajno prekinuta.

Uputstvo za slanje rukopisa

Rukopisi se šalju isključivo elektronskom poštom na adresu uredništva:

demography.editor@gef.bg.ac.rs i demography.editor@gmail.com

Način formatiranja, kategorije i obim rukopisa

Autori su dužni da se pridržavaju uputstva za pripremu radova. *Rukopisi u kojima ova uputstva nisu poštovana biće odbijeni bez recenzije.*

Za pisanje teksta treba koristiti MS Word. Rukopise treba slati u .doc ili .docx formatu.

Rukopisi se šalju u A4 formatu, font Times New Roman (11pt) sa proredom 1,0 i sve margine treba da budu 2,5 cm. Fusnote su u fontu Times New Roman (10pt), sa proredom 1,0.

Tip naslova, poglavlja i potpoglavlja, kao i drugo van gore navedenih podataka, *autori ne treba sami da formatiraju*, već to čini uredništvo u skladu sa svojim načinom formatiranja.

Upućivanje na broj projekta i njegove finansijere (ukoliko je prilog napisan u okviru naučnog projekta) i slične komentare autori mogu navesti.

Pasuse treba uvlačiti, a ne razdvajati praznom linijom. Znaci navoda koriste se za citate unutar teksta, a apostrofi za citat u okviru citata.

Maksimalan obim rukopisa po broju slovnih mesta po kategorijama priloga iznosi:

- za originalni naučni rad do 35.000 slovnih mesta bez razmaka;

- za pregledni članak do 50.000 slovnih mesta bez razmaka;
- za ostale priloge (prethodna saopštenja, naučne polemike, prikaze i dr.) do 15.000 slovnih mesta bez razmaka;

U izuzetnim slučajevima, uredništvo može odobriti i duže rade.

Podneti dokument na prvoj strani treba da sadrži sledeće elemente: *naslov rada, puno ime i prezime autora, akademski naziv, naučno-istraživačko zvanje, odnosno funkciju, naziv i adresu ustanove u kojoj je autor zaposlen ili drugu odgovarajuću adresu, grad i državu, email adresu i broj telefona*. Kada rad ima više od jednog autora, treba naglasiti ime autora ovlašćenog za korespondenciju.

Članak treba da bude strukturiran na sledeći način: *naslov, sažetak, ključne reči, tekst (uvod, metodi, rezultati, diskusija i zaključak), spisak referenci i rezime*.

Naslov treba da bude potpuno jasan, ne duži od 15 reči.

Sažetak ne treba da bude duži od 250 reči i treba da sadrži kratak pregled metoda i najvažnije rezultate rada. U sažetku ne treba navoditi reference.

Ključne reči se navode u posebnom redu ispod sažetka i moraju biti relevantne za temu i sadržaj rada. Navesti pet ključnih reči.

Tekst članka bi trebalo da ima sledeću strukturu: *uvod, metodi, rezultati, diskusija i zaključak* (ne nužno pod ovim nazivima). U zavisnosti od sadržaja i kategorije članka, moguće je izostaviti neke od odeljaka. Na primer, kod preglednog članka, moguće je izostaviti odeljke o metodima i rezultatima, dok naučna kritika ili polemika može uključiti samo odeljke o motivima rada, konkretnim istraživačkim problemima i diskusiju.

- *Uvod* opisuje istraživački problem, sumira relevantna prethodna istraživanja i vodi čitaoca ka glavnom istraživačkom pitanju članka, jasno formuliše predmet i cilj istraživanja, kao i postojeće nalaze i teorije koje prikazano istraživanje testira ili pokušava da nadograđi;
- *Metode* treba da pokažu kojim metodološkim postupcima se postiže cilj rada uz jasan opis empirijskog plana istraživanja, izvora podataka, polazne hipoteze, kao i prostornog i vremenskog obuhvata istraživanja;
- *Rezultati* rada predstavljaju kvantitativni deo istraživanja, a statističke analize treba da budu jasno izložene uz narativno objašnjenje nalaza;
- *Diskusija* sadrži kvalitativnu interpretaciju dobijenih rezultata koja treba da bude u kontekstu teorijsko - metodoloških pristupa i nalaza prikazanih u uvodu. Diskusija jasno opisuje koja su od ranijih istraživanja podržana, osporena ili unapređena nalazima koji su prikazani u radu. U ovom odeljku treba izbegavati preterano citiranje i dugačke reinterpretacije literature, i usmeriti se pre svega na zaključke koji su izvedeni na osnovu sopstvenih nalaza.

- Izuzetno, odeljci o rezultatima i diskusiji mogu se kombinovati u jednom zajedničkom pod nazivom *Rezultati i diskusija*;
- *Zaključak* bi trebalo da pruži opšti, kratak i prikidan rezime predstavljenih nalaza. Zaključak ne sme da bude sačinjen od ponavljanja delova sažetka. Diskusija zajedno sa zaključkom može obuhvatiti i do 30% članka, ali u svakom slučaju ova dva odeljka zajedno ne bi trebalo da budu kraća od uvoda.

Rezime treba da bude napisan u skladu sa strukturom rada (2.000-3.000 znakova bez razmaka) i treba da se nalazi nakon spiska referenci. U posebnom redu ispod rezimea, treba navesti ključne reči.

Autori koji šalju priloge na srpskom jeziku moraju poslati naslov rada, sažetak, ključne reči i rezime i na engleskom jeziku.

Kada su u pitanju prikazi, recenzije knjiga, bibliografije, beleške sa naučnih skupova i slični tekstovi, za njihovo opremanje nema posebnih zahteva, osim onih tehničke prirode, koji važe za sve ostale radove.

Tabele, grafikoni, sheme, slike i ilustracije treba da budu precizno naslovljeni i numerisani, sa pratećim objašnjenjem. Slike, fotografije, crteži i druge ilustracije treba da budu dobrog kvaliteta. Svi grafički prilozi se moraju dostaviti u elektronskom obliku, i to za crteže u rezoluciji ne manjoj od 600 dpi, a fotografije u minimalnoj rezoluciji od 300 dpi. Ako rad sadrži grafičke priloge, isti se dostavljaju kao posebni dokumenti, u formatu *tif, pdf, jpg* ili *jpeg*. Uredništvo zadržava pravo odluke u pogledu fleksibilnosti ovih zahteva u određenim slučajevima, kao i pravo preloma i opreme teksta i ilustracija u skladu sa formatom časopisa.

Prilozi se ne vraćaju autorima.

Način obaveznog citiranja

Citiranje unutar teksta podrazumeva navođenje prezimena autora i godine objavlјivanja odgovarajuće bibliografske jedinice, i to na sledeći način:

- Direktan citat: Obermeyer (1997);
- Indirektan citat: (Petitt, 2013);
- U slučaju dva autora: (Coale & Watkins, 1986);
- U slučaju više od tri autora: (Cordell et al., 2011);
- U slučaju citiranja dva ili više radova istog autora: (Coleman, 2005; 2012);
- Ako se navodi više bibliografskih jedinica istog autora iste godine izdanja, one se dodatno označavaju malim početnim slovima abecede: (Rosental, 2006a; 2006b);
- Ako se navodi više bibliografskih jedinica različitih autora: (Crimmins, 1993; Greenhalgh, 1996; Kretzer & Ariel, 2002);
- Preuzimanje dela teksta: "Censuses are, after all, generally viewed as matters of bureaucratic routine, somewhat unpleasant necessities of the modern age, a kind of national accounting." (Kretzer & Ariel, 2002, 31);

- Kada se citira reizdana ili prevedena knjiga, u tekstu treba navesti oba datuma - i originalnog izdanja, i reizdanja ili prevoda: (Poutignat & Streiff-Fenart, 1995/1997).

Mrežni izvori podataka obično se citiraju u tekstu isto kao i druge reference, a u spisku literature *dodaje se njihova internet strana, kao i datum pristupa*.

Fusnote (napomene) pri dnu strane treba da sadrže manje važne detalje, dopunska objašnjenja, naznake o korišćenim izvorima (poput naučne građe, veb stranica, priručnika i sl.), ali ne mogu biti zamena za citiranu literaturu. Citiranje nekog autora u fusnoti jednak je načinu citiranja u tekstu.

Spisak literature

Reference se navode na jeziku i pismu na kom su objavljene. *Spisak referenci treba da sadrži samo radove koji su citirani u tekstu*. Navedene jedinice treba da budu poređane po abecednom redu prezimena autora, bez numeracije, i da uključuju imena svih autora bez obzira na njihov broj. U slučaju navođenja više radova istog autora, najpre se navodi najranije objavljeno delo.

Primeri za navođenje različitih vrsta radova:

Knjige, monografije:

- Jedan autor:

Petit, V. (2013). *Counting Populations, Understanding Societies – Towards an Interpretative Demography*. Dordrecht: Springer.

- Dva autora:

Coale, A. J. & Watkins, S. C. (1986). *The decline of fertility in Europe*. Princeton: Princeton University Press.

- Bez autora, samo urednik:

Kretzer, D. & Fricke, T. (Eds.). (1997). *Anthropological demography. Toward a new synthesis*. Chicago/London: The University of Chicago Press.

- Izdanje u više tomova:

Wiener, P. (Ed.). (1973). *Dictionary of the history of ideas* (Vols. 1-4). New York, NY: Scribner's.

- Prevedena knjiga:

Poutignat, P. & Streiff-Fenart, J. (1997). *Teorije o etnicitetu (Théories de l'ethnicité*, A. Mimica, Prev.). Beograd: Biblioteka XX vek. (Originalni rad je objavljen 1995).

- Korporativni autor ili autor kao izdavač:

Republički zavod za statistiku Srbije (2012). *Prirodno kretanje stanovništva u Republici Srbiji, 1960-2010*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.

- Elektronska knjiga (otvoreni pristup):

Hartmann, M. (2009). *Demographic Methods for the Statistical Office*. Preuzeto sa http://www.scb.se/statistik/_publikationer/ov9999_2009a01_br_x103br0902.pdf

- Elektronska knjiga (koja se naručuje/naplaćuje):

Swanson, A. D. (Ed.). (2017). *The Frontiers of Applied Demography*. Dostupno na <https://link.springer.com/book/10.1007%2F978-3-319-43329-5>

Poglavlje u monografiji, uređenoj knjizi ili članak u zborniku radova:

Coleman, D. (2012). The Changing Face of Europe. In: Goldstone, A. J., Kaufmann, P. E. & Duffy Toft, M. (Eds.), *Political Demography. How Population Changes Are Reshaping International Security and National Politics* (pp.176–193). New York: Oxford University Press.

Blum, A. (2002). Resistance to identity categorization in France. In Kertzer, I. D. & Arel, D. (Eds.), *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses* (pp. 121–147). Cambridge: Cambridge University Press.

Članci iz časopisa:

- Članak u štampanom izdanju:

Obermeyer, C. M. (1997). Qualitative methods: A key to a better understanding of demographic behavior? *Population and Development Review*, 24(4), 813-818.

- Članak iz mrežnog izvora sa DOI brojem:

Hertrich, V. & Lardoux, S. (2014). Âge à l'entrée en union des femmes en Afrique. Les données des enquêtes et des recensements sont-elles comparables?. *Population*, 69(3), 357-389. DOI:10.3917/popu.1403.0399.

- Članak iz mrežnog izvora bez DOI broja:

Brée, S., Eggerickx, T., Sanderson, J.P. & Costa, R. (2016). *Comparison of Retrospective Fertility Data from Censuses in Belgium and Family Surveys in France*, 71(1), 83-115. Preuzeto sa http://www.cairn-int.info/abstract-E_POPU_1601_0085--comparison-of-retrospective-fertility.htm

Prikazi:

Hodgson, D. (2011). (Prikaz knjige *Shall the Religious Inherit the Earth? Demography and Politics in the Twenty-First Century* autora Kaufmann, E.). *Population and Development Review*, 37(4), 793–795.

Istraživački izveštaji, radni dokumenti:

Lesthaeghe, R. J. & Neidert, L. (2006). “The ‘Second Demographic Transition’ in the U.S.: Spatial Patterns and Correlates” (Istraživački izveštaj u Population Studies Center Research Report No. 06-592). Preuzeto sa <http://www.psc.isr.umich.edu/pubs/pdf/rr06-592.pdf>

Renne, E. (1994). *An anthropological approach to fertility change* (Radni dokument u Demography, br. 48). Canberra: The Australian National University.

Disertacija:

- Štampana/Neobjavljenata:

Prezime, A. A. (Godina). Naziv disertacije. (Neobjavljena doktorska disertacija). Ime institucije, Mesto.

- Objavljena/Iz mrežne baze podataka:

Prezime, A. A. (Godina). Naziv disertacije. (Doktorska disertacija). Preuzeto sa Ime baze. (broj članske karte ili narudžbine)

Rad citiran u sekundarnom izvoru:

U spisku literature se navodi izvor gde je originalni rad pomenut, dok se u tekstu navodi naziv originalnog rada, i daje referenca za skundarni izvor.

Primer:

Ako je rad Seidenberga i McClellanda citiran u radu Coltheart et al., a autor nije imao uvid u originalni rad, u spsku literature se navodi:

Coltheart, M., Curtis, B., Atkins, P., & Haller, M. (1993). Models of reading aloud: Dual-route and parallel-distributed-processing approaches. *Psychological Review*, 100, 589-608

dok se u tekstu rad u sekundarnom izvoru navodi na sledeći način:

U studiji Seidenberga i McClellanda (kao što je citirano u Coltheart et al, 1993), ...

Članak u dnevnoj ili periodičnoj štampi:

- Štampano izdanje:

Jordan, M. (2017, June 19). Welcome for Migrants Reveals a Farm Town Rift. *The New York Times*, pp. A13

-Internet izdanje:

Linden, E. (2017, June 15). Remember the Population Bomb? It's Still Ticking. *The New York Times*. Preuzeto sa https://www.nytimes.com/2017/06/15/opinion/sunday/remember-the-population-bomb-its-still-topics&region=stream&module=stream_unit&version=latest&contentPlacement=1&pgtype=collection&r=0

Navođenje jedinica iz mrežne baze podataka:

Republički zavod za statistiku Srbije (2017). Broj stanovnika, broj živorođenih i umrlih, po oblastima, 2010. (Baza podataka). Preuzeto sa <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx> (datum pristupa)

JOURNAL POLICY

The journal *Demografija* is an annual Open Access journal. The journal *Demografija* primarily publishes scientific articles in wide range relating to demography, and other social sciences and humanities dealing with population research, as well as in interdisciplinary frameworks.

The journal also publishes reviews and book reports, bibliographies, notes on scientific meetings, etc.

Demografija may also publish special thematic issues edited by a guest editor, as well as invited papers on a featured topic.

The articles may be submitted in Serbian or English, and the Editorial Board may also decide to publish some of them in other languages.

Open Access and Copyright

The journal *Demografija* is an Open Access Journal. The papers published in *Demografija* can be downloaded free (<http://demografija.gef.bg.ac.rs/?lang=en>) of charge and used under the *Creative Commons–Attribution–Non Commercial–Non Derivatives 4.0 International license* (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>).

The journal *Demografija* allows authors to deposit both the accepted (peer reviewed, Author's

Post-print version, and the final, Publisher's version/PDF) in an institutional repository and noncommercial repositories, or to publish it on Author's personal website and/ or departmental at any time after publication. The publisher, as the copyright holder, and the source must be acknowledged.

Once the manuscript is accepted for publication, author(s) agree to transfer the copyright to the Publisher automatically. If the submitted manuscript is not accepted for publication by the journal, all rights shall be retained by the author(s).

Peer Review

The submitted papers are subject to pre-evaluation by the Editorial Board. The purpose of pre-evaluation is to determine whether a manuscript complies with the journal policy. The Editor-in-Chief sends manuscripts approved by the Editorial Board to two experts in relevant fields. Each manuscript is accompanied with a reviewers' evaluation form, which contains questions meant to help referees cover all aspects that should be taken into consideration in order to decide the fate of a submission. In the final section of the evaluation form, the reviewers must include observations and suggestions aimed at improving the submitted manuscript; these are sent to authors, without the names of the reviewer, and the authors are required to make necessary corrections. The author decides about accepting the reviewers' suggestions and informs the Editorial Board about decision.

If the decisions of the two reviewers are not the same (accept/reject), the Editor-in-Chief may assign additional reviewers. The choice of reviewers is at the discretion of the Editor-in-Chief. The peer review and publishing procedures are free of charge.

Editorial Responsibilities

The Editor-in-Chief decides which manuscripts submitted to *Demografija* will be published. The editor is guided by the journal policy and constrained by legal requirements in force regarding libel, copyright infringement and plagiarism.

The Editor-in-Chief must hold no conflict of interest with regard to the manuscripts for publication. If there is such a conflict of interest in relation to handling of a submission, the selection of reviewers and all decisions on the manuscript shall be made by the Editorial Board.

As the journal uses double-blind peer review, the Editor-in-Chief shall ensure that reviewers remain anonymous to authors and vice versa.

Unpublished materials disclosed in a submitted manuscript must not be used in other research without the express written consent of the author.

Authors' Responsibilities

Authors are required to submit their original manuscripts, that have not been published before (except as a conference abstract, a part of a published lecture, a review article or a PhD thesis), and is not under consideration for publication elsewhere.

Authors also warrant that the manuscript is not and will not be published elsewhere (after the publication in *Demografija*) in any other language without the consent of the copyright holder(s).

Authors warrant that the rights of third parties will not be violated, and that the publisher will not be held legally responsible should there be any claims for compensation.

Authors are exclusively responsible for the contents of their submissions, the validity of the presented results and must make sure that they have permission from all involved parties (coauthors, or the responsible authorities at the institution where the work was carried out to make the data public).

Authors wishing to include figures or text passages that have already been published elsewhere are required to obtain permission from the copyright holder(s) and to include evidence that such permission has been granted when submitting their papers. Any material received without such evidence will be assumed to originate from the authors.

Authors must make sure that only contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors and, conversely, that all contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors.

Authors are required to promote the ethical standards that apply to research. Authors affirm that the article contains no unfounded or unlawful statements and does not violate the rights of others.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in own published work, it is the author's obligation to promptly notify the Editor-in-Chief or publisher and cooperate with them to retract or correct the paper.

About Plagiarism

Plagiarism, where someone assumes another's ideas, words, or other creative expression as one's own, is a clear violation of scientific ethics.

Plagiarism includes the following:

- Word for word, or almost word for word copying, or purposely paraphrasing portions of another author's work without clearly indicating the source or marking the copied fragment;
- Copying figures or tables from someone else's paper without properly citing the source and/or without permission from the original author or the copyright holder;
- Plagiarizing one's own work (self-plagiarism).

Any paper which shows obvious signs of plagiarism will be rejected. In case plagiarism is discovered in a paper that has already been published by the journal *Demografija*, the paper will be retracted, and journal will permanently suspend the cooperation with authors who plagiarized somebody else's work.

Submission Instructions

Manuscripts should be submitted by email (as MS Word documents) to the Editorial Board:

demography.editor@gef.bg.ac.rs and demography.editor@gmail.com

Formatting, categories of papers and manuscript length

Authors must follow the submission instructions strictly. *The manuscripts that do not comply with instructions will be rejected without review.*

Manuscript should be written using MS Word and submitted as .doc or .docx files. The paper format should be A4, font Times New Roman (11pt), line spacing 1.0 and all margins should be set at 2,5 cm. Footnotes should be typed using Times New Roman (10pt), line spacing 1.0.

Please do not apply any special formatting to titles, chapters, subchapters, or any other structural elements. The formatting will be done by the Editorial Office in accordance with the journal's page layout.

If appropriate, authors should specify the project code and funders (if the manuscript is a result of a research project) and similar comments.

Paragraphs should be indented and not separated with blank lines. Double quotation marks should be used to mark quotes in the text, and single quotation marks to mark quotes within quotes.

The following text length limits:

- up to 35.000 characters without spaces (original research papers);
- up to 50.000 characters without spaces (review articles);
- up to 15.000 characters without spaces (preliminary reports, critical reviews and discussions, reviews and book reports, bibliographies, notes on scientific meetings etc.).

In specific cases, the Editorial Board could accept longer papers.

The cover page of a manuscript should contain the following information: the title, authors' full names (first name, middle name initials (if applicable), family names), affiliations (including address, city and country), and emails. In case of more than one author, the name of the corresponding author should be highlighted.

The structure of the manuscript may include chapters and subchapters. Apart from the cover page, a manuscript should be divided into the following ordered sections: *title, abstract, keywords, the text of the manuscript (introduction, methodology, results, discussion, and conclusion), list of references and summary*.

Title should be clear, up to 15 words.

Abstract should not exceed 250 words.

Keywords are listed in a separate line at the end of the abstract. There should be five keywords provided.

The text of the manuscript should have the following structure - *Introduction, Methods, Results, Discussion and Conclusions* (not necessarily under these names). Exceptionally, the Results and Discussion of the manuscript can be combined in a single section labeled *Results and Discussion*.

Depending on the type of the manuscript, it is possible to omit some of the sections. For example, in a review article, it is possible to omit sections on methods and results, while scientific criticism or polemics may include only sections on the motives of work, specific research problems and discussion.

The Discussion along with the Conclusion may cover up to 30% of the article, but in any case, the two sections together should not be shorter than the Introduction.

Summary should follow the structure of the manuscript (2,000-3,000 characters without spaces), representing a short version of the paper. It should be placed after the list of references. Keywords are listed in a separate line at the end of the extended summary.

As far as reviews and book reports, bibliographies, notes on scientific meetings, etc., they do not have to meet any special requirements except for the technical ones, which also apply to other types of contributions.

Tables, graphs, diagrams, images and illustrations should be supplied with appropriate captions, numbers and accompanying explanations. Images, drawings and other illustrations should be of good quality. All graphic images must be submitted in an electronic format at the minimum resolution of 600 dpi for line art, and 300 dpi for photos. The graphic images also must be provided as separate TIF, PDF, JPEG or JPG files. In certain cases, the Editorial Office may assume a more flexible approach to these requirements, and the right to adjust the layout of the text and illustrations to the standard layout of the journal.

The submitted materials are not returned to authors.

Uniform citation style

In-text citations include the author's name and publication year of a particular bibliographic entry are given in parentheses as follows:

- A direct citation of a reference: Obermeyer (1997);
- An indirect citation of a reference: (Petitt, 2013);
- In case of two authors: (Coale & Watkins, 1986);
- In case of more than three authors: (Cordell et al., 2011);
- When two or more papers by the same author are cited together: (Coleman, 2005; 2012);
- If several bibliographic entries belong to the same author and have the same publication year, lowercase letters of the alphabet are added. (Rosental, 2006a; 2006b);
- In case of citeing several bibliographic entries of different authors: (Crimmins, 1993; Greenhalgh, 1996; Kretzer & Ariel, 2002);
- References following direct quotations: "Censuses are, after all, generally viewed as matters of bureaucratic routine, somewhat unpleasant necessities of the modern age, a kind of national accounting." (Kretzer & Ariel, 2002, 31);
- In case of citeting a republished or translated paper, it should appear with both dates in text: (Poutignat & Streiff-Fenart, 1995/1997).

Entries from online databases are cited in the text like other references, and in the reference list, the reference should be accompanied with an URL and the date of access.

Footnotes (notes) at the bottom of the page should include less important details, additional explanations, citations of used sources (such as unpublished materials, websites, manuals, etc.) but they cannot substitute the list of references. Citations in footnotes shall conform to the same format as in-text citations.

Bibliographic citations in the reference list

References shall be cited in the language in which they were published. *The list of references shall only include papers that are cited in the text.* The references in the bibliography (list of references) at the end of a paper are listed in the order of the alphabet according to the author's surname, including all names of authors, but without numbering. In case of citing more than one reference of the same author, the most recent work is listed first.

Examples of different types of references:

Books, monographs:

- One Author:

Petit, V. (2013). *Counting Populations, Understanding Societies – Towards an Interpretative Demography*. Dordrecht: Springer.

- Two Authors:

Coale, A. J. & Watkins, S. C. (1986). *The decline of fertility in Europe*. Princeton: Princeton University Press.

- Edited Book, No Authors:

Kretzer, D. & Fricke, T. (Eds.). (1997). *Anthropological demography. Toward a new synthesis*. Chicago/London: The University of Chicago Press.

- Multivolume Paper:

Wiener, P. (Ed.). (1973). *Dictionary of the history of ideas* (Vols. 1-4). New York, NY: Scribner's.

- A Translation:

Poutignat, P. & Streiff-Fenart, J. (1997). *Teorije o etnicitetu (Théories de l'ethnicité*, A. Mimica, Prev.). Beograd: Biblioteka XX vek. (Original paper published in 1995).

- Corporate Author, Author as Publisher:

Statistical Office of the Republic of Serbia. (2012). *Natural changes of population in the Republic of Serbia, 1960-2010*. Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia.

- Electronic Book (Open Access):

Hartmann, M. (2009). *Demographic Methods for the Statistical Office*. Retrieved from http://www.scb.se/statistik/_publikationer/ov9999_2009a01_br_x103br0902.pdf

- Payable Electronic Book:

Swanson, A. D. (Ed.). (2017). *The Frontiers of Applied Demography*. Available from <https://link.springer.com/book/10.1007%2F978-3-319-43329-5>

Article or Chapter in Monographs, Edited Books or Proceedings:

Coleman, D. (2012). The Changing Face of Europe. In: Goldstone, A. J., Kaufmann, P. E. & Duffy Toft, M. (Eds.), *Political Demography. How Population Changes Are Reshaping International Security and National Politics* (pp.176–193). New York: Oxford University Press.

Blum, A. (2002). Resistance to identity categorization in France. In Kertzer, I. D. & Arel, D. (Eds.), *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses* (pp. 121-147). Cambridge: Cambridge University Press.

Articles in Printed and Online Journals:**- Article in Print Journals:**

Obermeyer, C. M. (1997). Qualitative methods: A key to a better understanding of demographic behavior? *Population and Development Review*, 24(4), 813-818.

- Article from an Online Journals with DOI Assigned:

Hertrich, V. & Lardoux, S. (2014). Âge à l'entrée en union des femmes en Afrique. Les données des enquêtes et des recensements sont-elles comparables?. *Population*, 69(3), 357-389. DOI:10.3917/popu.1403.0399.

- Article from an Online Journals with no DOI Assigned:

Brée, S., Eggerickx, T., Sanderson, J.P. & Costa, R. (2016). *Comparison of Retrospective Fertility Data from Censuses in Belgium and Family Surveys in France*, 71(1), 83-115. Retrieved from http://www.cairn-int.info/abstract-E_POPU_1601_0085--comparison-of-retrospective-fertility.htm

Review:

Hodgson, D. (2011). (Review of the book *Shall the Religious Inherit the Earth? Demography and Politics in the Twenty-First Century* autora Kaufmann, E.). *Population and Development Review*, 37(4), 793–795.

Research Reports, Working Papers:

Lesthaeghe, R. J. & Neidert, L. (2006). “The ‘Second Demographic Transition’ in the U.S.: Spatial Patterns and Correlates” (Research report in Population Studies Center Research Report No. 06-592). Retrieved from <http://www.psc.isr.umich.edu/pubs/pdf/rr06-592.pdf>

Renne, E. (1994). *An anthropological approach to fertility change* (Working papers in Demography, No. 48). Canberra: The Australian National University.

Dissertation:**- Unpublished Dissertation/Thesis:**

Last name, F. N. (Year). Title of dissertation. (Unpublished doctoral dissertation). Name of Institution, Location.

- Dissertation/Thesis from a Database:

Last name, F. N. (Year). Title of dissertation. (Doctoral dissertation). Retrieved from Name of database. (Accession or Order Number).

Papper Discussed in a Secondary Source:

Give the secondary source in the References List. In the text, name the original paper, and give a citation for the secondary source.

Example:

If Seidenberg and McClelland's paper is cited in Coltheart et al., and autor did not read the original paper, list the Coltheart, M. et al. reference in the Reference List:

Coltheart, M., Curtis, B., Atkins, P. & Haller, M. (1993). Models of reading aloud: Dual-route and parallel-distributed-processing approaches. *Psychological Review*, 100, 589-608.

In the text, use the following citation: In Seidenberg and McClelland's study (as cited in Coltheart, Curtis, Atkins, & Haller, 1993)

Newspaper Article:

- Printed Edition:

Jordan, M. (2017, June 19). Welcome for Migrants Reveals a Farm Town Rift. *The New York Times*, pp. A13

- Online Edition:

Linden, E. (2017, June 15). Remember the Population Bomb? It's Still Ticking. *The New York Times*. Retrieved from https://www.nytimes.com/2017/06/15/opinion/sunday/remember-the-population-bomb-its-still-ticking.html?r-ref=collection%2Ftimestopic%2FPopulation&action=click&contentCollection=timestopics&region=stream&module=stream_unit&version=latest&contentPlacement=1&pgtype=collection&_r=0

Data Sets:

Statistical Office of the Republic of Serbia (2017). *Number of population, live births and deaths in the Republic of Serbia, by areas, 2010*. (Data file). Retrieved from <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx> (date of access)

Editorial Board of ***Demography***

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

314

DEMOGRAFIJA / главни и одговорни уредник
Aleksandar Knežević. - 2004, knj. 1- . - Beograd :
Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2004-
(Niš : Grafika Galeb). - 24 cm

Годиње. - Текст на srp. i engl. језику. -
Друго изданje на другом медijumu:
Демографија (Online) = ISSN 2560-5011

ISSN 1820-4244 = Демографија
COBISS.SR-ID 118674444

demografija.gef.bg.ac.rs

UNIVERZITET U BEOGRADU
GEOGRAFSKI FAKULTET
www.gef.bg.ac.rs
demografija.gef.bg.ac.rs

ISSN 1820-4244

A standard linear barcode is positioned vertically on a white background. Below the barcode, the numbers "9 771820 424000" are printed.